

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

А 13

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, өдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№1 хаттама б қараша 2015 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жасындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (терага), О. Әбдіманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жаксылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарак,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жаяупты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ә. Тарак

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев

Құрастырып, түсінкітерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жаяупты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Тілепов

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. VII том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ; жаяупты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 307 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

Жетінші томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы туралы тәуелсіздік жылдары жарық көрген таңдамалы еңбектер топтастырылған. Оларда Абайдың шығармашылық тұлғасы мен әдеби мұрасының, даналауқ ойлары мен суреткерлік өнерінің тарихи мөні мен бүтінгі күн үшін маңызы көрсетілген. Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең тануға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жасындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

Тұрсын Жұртбай

ҚАРАКӨК

«*Қартайған адам – қашан да
король Лир сияқты».*
Gете

Құнанбайдың аузына сөз, қолына билік тиген тұс – көшпелілер дәуірінің кемеліне келіп, шарасына тола лықсыған, яғни, феодализм – қоғамдық формация ретіндегі даму шегіне жеткен, енді диалектиканың заңы бойынша тоқырауы басталған шағы еді. Әуелі де аз билікті малданған Құнанбай жігіт ағасы атанған шақта заман тұтқасының қолынан сусып шығып бара жатқанын, көшпелілердің сан ғасырдан бергі қалыптасқан дәстүр-занының ықпалы азайғанын, тіпті, толықсыған толқынның деңгейі құрт төмендеп бара жатқанын анғарып, жанталаса жағадағы көрі тамырға жабысты. Сол би мен бектің мұддесі үшін қиянатқа да барды, тізе де батырды. Ақылын айлаға алмастырды. Өзінен-өзі қарсы шықты. Кейін саналы түрде, ашудың қүшімен істеді. Осыдан барып қатыгез мінезге бойын алдырды. Оны: «Адам пенде ғой. Пенденің жоқ-жітігі толған ба?» [1:3, 161], – деп өзі де мойындаиды.

«Адамның бойына біткен жақсы қасиеті, оның міні де болып табылады» [1:15, 256], – дейді Құнанбай. Бұл оны өзінің баласы Абайға берген жауабында: «Өз топшылауым бойынша, адамның қай мінезі қасиетті болса, сол мінезі міні де болады. Мен өмірімде ұстаған нәрсемді берік ұстанам. Жақсылық – кісінің айнымас табандылығында деп білемін. Соның түбінен шығатын мін де болатын шығар!» [1:3, 160] – деп уәж ретінде алғай айтқан еді. Аузының дуалылығы ма, жоқ, кісі мінезін дәл тани білгендігі ме, қайдам, дала феодалының сол уәжі дәл келді. Соның ішінде бөтен-бөгде пендешиліктің иесі емес, тұра Құнанбайдың өзі соның, керін құшты. Қаталдығы – қатыгездікті, ақыл-анғары – айланы, ғылымға ынтызарлығы – ғылыми танымға шек қоюды, ілгеріні

болжауы – қадымшылдықты, бала тәрбиесіне кірпияз қарауы – кінәшілдікті тудырды. Бір-бірін һәм толтыратын, һәм бір-бірін кері тебетін бұл қасиеттер етке жабысқан көкбауыр сияқты оның бойынан сондай табиги жарасым да табатын. *Дүшпандарының* өзі: «Мырзамыз – Құнанбай! Шешеніміз – Құнанбай!, Жақсымыз – Құнанбай!» – десті. Кейде Бөжейдің өзін «дурелеп, артын көтөріп қойып соққызғаны» басы артық зат сияқты сөлекеттеу де көрінетін.

Ахат: «Ол балгерсіген бақсы құшынаштарға, қисынсыз ырымдарға наанбаған. Пара алуды, пара беруді, өтірік айтып, адамға табынуды жаңы жек көрген. Ол тек құдай мен көпке ғана бағынуды лайық деп санаған. Бұрын зекетті білмейтін байларға нағыз нашар, кемтар, жетім-жесірлерге малынан зекет бергізген. Арам өлген мал етін, безді жейтіндерді де тиған. Тобықты елінің ұрлығын пышақ кескендей қойдырған. Бірақ өзінің аяғынан алған туыстары көп болған. Бірлі-жарым көнбекен ұрлыларға аямай дүре салдырып, ұрлығын қойғыздырған, өз қолында ұстап, кәсіп істеткен. Бір молда: «Насыбай харам деп айтты», – деп насыбай атқандарды: «Мұрныңа тотияйын езіп құямын», – деп тыйым салған. Жұртқа: құдайға құлшылық қыл, қиянаттан аулак жұр, – деп уағыздап, бұрын намаз оқымайтындарға намаз үйреткен. Құнанбай атшабарларына біреудің бір тал қылын рұқсатсыз алма деп қатты тапсырған. Кенесарыны қуысып, жалайыр еліне барғанда сол елдің бір әйслі: «Орыстармен бірге сіздің бір жолдасыңыз білезік, жүзік, сәукеле, моншақтарымды алды», – деп арыз еткенде, оның Тәбет батыр екенін білген соң, Тәбетке дүре салдырып, әйелдің бар затын түтел таптырып берген» [2].

Кай саққа жүгірткенмен де, Құнанбайдың өмірдегі ірі-ірі кесек-кесек қымылдары, кейде қатты, кейде тәтті мінездері, әй-теуір, бір өлшемге сыймады. Сыймайтыны: «насыбай харам деп бір молда айтқан соң, насыбай атқандардың мұрынына тотияйын құям деп насыбайшыларды тиғаны» [3], «не қылайыны» жоқ. Кешірімі, мейірім жоқ. «Кештім» дегенін бір көрсетпегені» бар [1:3, 160].

Мүмкін, мұндай көкбуын қаталдыққа себеп болған, сол өзі өмір сүрген заман мен қоршаған ортасы шығар. Ерлік пен етекбастылық, елдік пен егесу, ықылас пен ыргасу, жер мен жесірлік дауы қатар тізгін тартып, билердің келесіне кезек-кезек түсіп, ығырын шығарған шақтағы амал мен ашудың сыртқа шыққан көрінісі болуы да ықтимал. Өйткені, «Құнанбай өз елінің арман-тілегін орындауға барлық күш-жігерін салған. Жуаны көп рулардың істеген көп зорлықтарын, атақты адамдарының мінезін көтермейтін болған. Оларда кеткен кегін, ар-намысын қорғаған. Бірақ керегі не, Құнанбайдың өзі айтқандай: «Мені сырт жау алмайды, іш жауым – өз бауырым алады» дегені дәл келіп, ішкі жауы, өз бауыры аяғынан, жағасынан алып, жауына қосылып, Құнанбайды да абақтыға айдатқан, байлатқан, жаппаған жаласы, айтпаған өсегі, іstemеген қастығы қалмаған» [2].

1

Ата мекен – көшпелілер үшін ең қасиетті ұфым. Оны тастап кету, жат қолына беру – кешпейтін қылмыс, кесімі жоқ жаза. «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» сияқты халық басына түскен зауал ғана құтты қоныстан айыра алады. Соның өзінде он жылдан, елу жылдан, жүз жылдан соң да кейінгі үрім-бұтақ сол ата мекенге, ата жұртқа қайтып оралады. Шәкерімнің, Мұрын жыраудың, Мәшіүр Жүсіптің айтуынша қазақтан бұрын бұл далаға жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен. Соның бесіншісі және жетіншісі – қазақ. Жонғар шапқыншылығы тұсында халқының үштен екісінен айырылған қазақ қауымы тұластай Сыр бойына ысырылып, елу жыл бойы сонда мекендейді. Арада үрпақ алмасты. Жау женіліп, Сарыарқа босаған соң, ежелгі елдер атамекеніне қайтты. Біреу ерте, біреу кеш оралды. Тобықты руы Ырғыз, Кенгір өзендерінің бойын сағалап, барлық жерге ел орналасып алған соң, 1770-1880 жылдары Шыңғысқа ат басын тіреді. Иен жер қалмаған. Қекен тауын, Шидін бойын сыналай қонып, біртебірте айналасындағы руларды ығыстырып, Шыңғыстың балақ

тәбелеріне қол салған. Қенгірбайдың, Үрғызбайдың, Өскенбайдың, Құнанбайдың арпалысы – сол арпалыс. «Еңлік – Кебек» те сол ыргасудың құрбандары. Ол – бертінге дейін, 1880 жылдары, тобықты руы Шыңғысқа тұтас иелік еткенше тынбаған. Соңғы нүктесін қойып, Шыңғысты ата мекен еткен – Құнанбай. «Абай жолы» эпопеясындағы жер үшін болатын тартыс-таластың түп төркіні, Құнанбайдың кеудесінен запыраны кетпейтін қыжылы осыдан туындаиды.

Оның, басты себебі – «ақтабан шұбырындының» зобалаңындағана емес, анғал да адал, мінезі жұмсақ, бірақ қазакы трайболизм қанына сіңген Ахат марқұмның: «Шыңғыс тауының монголша алғашқы аты – «Найман күре». «Найман» – сегіз мағынасында, ал күре – өзен мағынасында, сонда» сегіз өзенді тау» деген сез болып шығады. Шыңғыс атануы – Шыңғыс ханды хан сайлағанда ақ киізге орап, көтеріп шығарған биік бар. Ол биіктің – Хан, таудың – Шыңғыс аталу себебі сол. Арғы заманда бұл тауды «жеті момын» атанған атығай, қарауыл, бәсентиын, қанжығалы, тобықты, саржетім, шақшақ рулары жайлаган, солардың атамекені болған. Ол жерден бұларды қалмақтар құтындалп тастаған соң, Қара Сырдың бойына барған. Одан 1722 жылдардың шамасында қазақ «Ақтабан шұбырындыға» ұшырап, қалмақтан жеңіліп, Ордың Сарыағашына, Мұғаджар тауына барған. Содан бірнеше уақыттан кейін, Абылайдың заманында қалмақтан «Ақтабан шұбырындының» өшін алғып, ата қонысын босатып алған. Шыңғыс, Тарбағатай тауының аймақтарындағы қалмақтарды күсуруға бірнеше қолмен тобықты Мамай батыр келген. Ол тобықтының билері Қараменде мен Қенгірбайға: Шыңғыс тауының қалмақтан босатылғанын айтқан. Сонда Қараменде мен Қенгірбай ондағы туыстары – атығай, қарауыл, бәсентиын, қанжығалыға ата қоныска көшейік деп ұсыныс жасаған. Бірақ орналасып қалған олар көшпеген. Бұл арада бірталай уақыт (50 жыл) өтіп кетеді. Аяғында тобықты, қанжығалы көшкен. Бұл кезде Шыңғыстың ішін – наймандар, сыртын – керей, бауырын – уақ, батысын – аргындар мекендереп

естіп, қанжығалы жолда арғын мен кіші жүздің жапсарында қалып қойған. Тек, аттөбеліндей аз ғана ауыл тобықты көшкен. Тобықты Кенгіrbай би мен Мамай батыр бастап, 1780 жылдарға таяған кезде келіп Шыңғысқа кірген. Кенгіrbай алдымен өз туысы арғынмен айтыса-тартыса жүріп, Шаған езенінің бойын алған. Одан кейін уақты ығыстырып, Шыңғыстың бауыр жағын босатқан. Одан соң «Уш балапан» деп аталағын Бөкенші, Хан, Қарауыл өзендерін матайдан босатып, Шыңғыс сыртындағы Барлыбай өзенін найманнан, арғы жайлауын керейден босатып алған» [2] – деген пайымдауының астарынан байқалады (Осындағы: Шыңғыстау – арғынның түпкі ата қонысы екен деген тарихи шындыққа жанаса бермейтін сөз үшін қазірдің өзінде талай ағайынмен ат кекілін кесісіп кетуге болады. XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Абай мен Абыралы аудандарының жері бөлінген тұста бұлақ басы үшін шыңжыр табан тракторды танкінің орнына пайдаланған «қайталанбас ерліктердің» жасалуы соның бір мысалы). Шығармадағы суретtelген оқиғаларда осы жер дауы басты әлеуметтік желіге айналды. Оған жесір дауы қосылды. Кейін оған Абайдың да араласуына тұра келді.

Романда рулық тартыстың үш желісі бар.

Біріншісі – «Жерін, малын қалмақ шауып алғаннан кейін, Қазақстанның шығысын жайлаған көп елдер Алатау, Әулиеата, Түркістаннан ауып, Қаратаяға, Сырдария жағасына ойысады. Қоқан хандығы да талап, шыдатпаған соң ол жерде де тұрақтай алмай батысқа қарай ауысады, жаудан алыс кен қоныс, байтақ өмір іздел, дүркірей көшеді. Сол ауған көп елдің бірі – Абайдың арғы атасы тобықты елі Сыр бойымен өрлей отырып, қазіргі Ырғыз, Торғай, Кенгір өзендерін біраз қыстайды да, 1780 жылдар шамасында зорға дегендे қазақ даласын екіге бөлген самал жонға – Сарыарқаға (Ұлытау, Қарқаралы, Баян, Ку, Шыңғыс, Ақшатай) Шыңғыс тауына жеткен» [4] исі қазақтың жері үшін тайталасы.

Екіншісі: Ниязбек Алдажаров дегдардың жадбаянында сақталған шежіресіндегі: «Тау Шыңғыс атанип, ана биік – Хан биігі атанған. Содан бері VII ғасырға жуық уақытта талай уақиғалар

өткен көрінеді, оның көптеген тарихи қуәсі бар. Мысалы, әр жерде кездесетін табиғи емес обалар мен қорымастар адам қолымен жасалған. Ал енді, Шыңғыс тауының күнбатыс жағында Шаған өзенінің бойында Қоныр әулие деген үнгір бар. Бір кісі еркін сиятын есік сияқты құystan ішке кірсөніз, іші сарай сияқты. Асты қойтас, құыс төмендей береді, ар жағы су. Сол су Шаған өзенімен жер асты байланысты болу керек. Қоныр әулиенің алды жыптылагаң таңбалы тас бейті. Олар ертедегі қырғынның қуәсі. Біздің тобықты елінен бұрын жеті ел келіп қоныс өткен. Ол туралы Абайдың Әубәкір деген немересі Жидебайдан кeterде жермен қоштасып былай деген:

Жеті ел кеп, бізден бұрын жеті ел кеткен,
Калмақты қазақ құып орын өткен.
Байлаусыз, тишинақсыз жаратылыс,
Бізге де босатуга уақыт жеткен.

Ал енді, арғын мен найман арасына сынаша қыстырылып, онын – онға, солын – солға ығыстырып Кенгіrbай мен Құнанбай аталарым тобықтыны іргелі ел қатарына қосты. Тобықтының малымен басы қатар тез өсіп, бес болыс ел болды. I. Шаған болысы. Мұндағы негізгі рулар: Құлық, Мәмбетей, Үмбетей, т.б. 2. Бұғылы болысы: бұған Ерболат, Сақ, Тоғалақ, т.б. 3. Шыңғыс болысы: оған үш Олжай ұрпағы, т.б. 4. Мұқыр болысы оған: Көкше, Жөкен, т.б. 5. Қызыладыр болысы оған Жұмағұлдың жеті баласы жатады. Оған тобықтының жер көлемін ұлғайту үшін болған мына уақиғаны жатқызуға болады. Жоғарыда 1780 жылға тақағанда тобықты Шығыска көшіп келсе, Матай елі орналасып қалыпты, тобықты Көкендерігі уактың жеріне барып, олармен сыйыса алмай, тағы қырқысады. Уақтар тобықтыны шабамыз деп қол жинайды. Тобықты жағы арғынға кісі жіберіп көмекке шақырыпты деп дақпырт жасап, уақтарға көрінестін бір асудан ақ ат, баран ат мінген бір топ адамды асудан қайта-қайта асырады. Уақтар ойлайды арғыннан көп қол тобықтыға көмекке келіп жатыр деп. Сол түні Кенгіrbай қол астындағы адамдарына әр

дөңнің басына жыптырлатып, оба тұрғыздырады да, шу шығармай Шыңғыс жаққа қайта көшіп кетеді. Ұактар обаны адам деп алданып қала береді.

Осы күні «Кенгіrbайдың тас үйгені» әлі бар. Матаймен табысып жүрген кезде «Еңлік-Кебек» уақығасы болады.

Ушіншісі – ағайын арасындағы араздық. Қара тілдің шешені, көкшенің көсемі Бекен Исабаев ділмар бұл туралы былай дейді: «Абай жолы» эпопеясында Тоқпамбет жанжалы, Қодар өлімі, Мұсакұл шайқасы кең суреттелген. Ал ел есінде сақталған одан бергі де болған жайлар канша ма?» Мәселен, Әбіш Сәрсенбеков мынаны айтқан еді: «Құнекең қыдырып жуантаяқтың басшыларын жиып ап:

– Мырза Жәкең мен Есім Текебай баласы, сендер, Құндызы, Шет, Бөрлі, Сарықорық бойына көшіндер. Сол жерді мекен етіндер. Есім Текебайдың Анайы мен Шония батырын найманның сыйбаны мен Барак Төресіне қарсы саламын. Ал жуантаяқ баласы, сендер Шыңғыстың сыртындағы Шаған өзенінің басына, Ұғылы-Машан тауына көшіндер. Сенің көп батырынды арғынның қалың қаракесегіне қарсы саламын. Наймандар Есім-Текебайды қыскандай болса, Мырза-Бөдей, сен бар, іргенді басып Көкше отыр. Қалың қаракесек жуантаяқты алардай болса, арқанды тіреп қалың Мәмбетей отыр. Кеше Мұғаджардан өгедеп келгенде «ата қоныс Шыңғыс» деп келгенбіз. Өлгеннің аруағын, тірінің келешегін ойлаған ел мен ер болсандар осыны істейсін. Кешегі Қан құйысқан Матаймен бабамыздың Кенгіrbай сақалын кескізген уақтар бері ендемей тұрар деме. Біз бар, Санмұрын мен Бәйімбет бар – ұлы дария Ертісті бетке ұстап, солардың алдын аламыз. Шыңғыс – Арқаның саурысы, ағайын. Ел болсақ, осында ел боламыз, ерің де осында тумак. Кендік етсең – кемдік еткенің. Ашылған алаканнан – жұмулы жұдырық артық. Тастаның беріктік, қайыспас қаттылық қана саған керегі. Ердің – ел шетінде, елінің күзетінде тұрар кезі келді. Шетке салсам, елімді қорғар ерім дегенім. Қане, қайсың не айтасын? – депті.

Алдымен Токтамыстың артына ие – Қыдырыбай батыр тұңлігін сиптирып, қалың жуантаяқ дүр көтеріле Ұғылы-Машанға көш-

кен екен. Сонынан Есім–Текебай, Мырза–Жәкең қозғалып, Құндызы, Сарықорық бойына барған.

Мезгіл қараша айы екен. Тек, Қыдырда Бәзіл айналасындағы Төлебай табы қала беріпті. Бәзіл түйіліп отырып: «Мен Шыңғыс аспаслыны», – депті де қойыпты.

Ызакор, тоқтауы қыын Бәзіл батырдың жайын білетін Құнанбай: «Тік келмейін, алыстан қоғамдайын. Туыстарынан бөлініп қанша отырар», – деп ойлап, араға бірер жылды өткізіп алыпты. Бәзіл ағайыны жуантаяққа ат ізін салмай қойыпты. Батырдың илікпесіне көзі жеткен соң, Құнекең Бәзілді қырына ала бастапты: қоныстан қысады, журіс-тұрысына анду қойып, ақ-қарасына қарамай, ұрлықтың төлеуіне жығады. Соның кебін киер кезек Бәзілге де келсе керек. Қырсыққа қарай, Майдасардың кара ала аты жоғалады. Ізі-тозын ешкім бле алмайды. Іздеуші сарп ұрады. Сонда барып Құнеке: – Қара ала атты Бәзілден басқа ешкім алған жоқ. Соның ғана ісі. Бәзілді маған шақырындар! – депті.

Бәзіл екі шақырганда келмепті. Үшінші шақыртуда ғана атқа қонса керек. Атының басын Құнекең отырған үйге бір-ақ тіреп, әмір иесінің үстіне рұқсатсыз кіріп:

– Да, Құнанбай, неге шақырттың мені? – депті.

Құнанбай үндемейді. Бәзіл сөл тұрып, сұрауын және қайталаиды. Құнекең тағы да үндемепті. Бәзіл шығып жүре беріпті.

Батыр кетісімен әпербақан жандайшаптар:

– Мырза, неге үндемедіңіз? Біз дайын едік қой! – десіпті. Құнанбай:

– Оңай деген Бәзілді. Шіркіннің, жең ұшында сапысы дайын әзір тұр емес пе? Үн шығарып, қара ала атты атасам-ақ сапысын салмақшы. Бір тай үшін өлерім жоқ! Енді Бәзілде жұмыстарын болмасын! Тым құса боп кеткен екен. Қаншаға барап дейсін. Тосайық артын! – депті.

Жылға толмай Бәзіл батыр дүниеден шұғылынан өтіпті. Ол кезде Құнанбай ел ішінде жоқ екен. Қырқы толмай, Бәзілдің орнына құран оқи келген ол:

– Батыр дүниеден шұғыл кетті ғой. Сырқаты не болды екен? – депті.

Сонда Бәзілдің 12 жастағы кенже ұлы Байғұлак:

– Оны әкем сіз біледі деп еді, – дейді.

– Сейтсе, жұрт ішінде: Бәзіл Құнанбайдың қысастығына құса боп, у ішіп өлді, – деген сөз жүрсе керек. Байғұлақ әлгі сөзінде соны мензеген. Құнанбай:

– Бұл екі арадағы шатас сөз. Әкен ер еді. Ер қадірін білмейтін мен емес. Байғұлақ шырағым, әкенінің қырқын атқарған соң, маған келерсін, – депті.

Байғұлақты Құнанбай ұнатып, қасына алып, атқа мінгізіп, ел ұстатьыпты. Абай да әкесінің сол үлгісін ұстанып, Бәкен – Байқұлақ дүниеден қайтқанша алдынан шықпай, сыйладап өтті. Баласы Ермаганбетті езінің би етіп, сан дауға салды. Келелі кенес, ырғасқан ірі бір дау тұсында тәбе би де қойғаны бар. Оның өзі бір сала әнгіме, – дегені бар [5; 6].

Міне, өздерініз көргендей түрлі жер дауының үшеуінің де басында Құнанбай тұр. Сондықтан да кейде оның «ұш түрлі миссиясы» бір-біріне араласып кетіп, жігі ашылмай қалады. Құнанбайдың ашынған бөрідей ызалы, күйінді болуының түп төркіні де осы жер дауында жатыр. Сұрақтың жауабы да содан өрбиді.

Бұл билік, бұл өктемдік Құнанбайға қайдан келді?

Тамыры қайдан тарайды? Шыңғыс тауына ат басын қашан тіреді? Оларды бастап келген кім? «Қазактың Иван Грозный» атанатында бескадалық Құнанбайдың арғы атасында бар ма еді? Өділдігі мен қаһарлығын қатар ұстаганы рас па? Оның себебі не?

Соны білгенде ғана, Құнанбайдың жеке басына және Құнанбайдың тарихи тұлғасы мен әдеби образын толық түсінуге, қаталдықтың да, өктемдіктің де, ашынудың да түпкі тегін тануға мүмкіндік туады.

Енді тарихқа, шежіреге иек арта отырып, Құнанбайдың өмір көшіне көз салып, қалыпты мінезіне айналған қаталдықтың беріктіктің тегін тектеп, ақыл таразысына салайық. Бұл жалғыз Құнанбай тіршілігіне емес, бүкіл көшпендердің тағдырынан да хабар-мағлұмат береді. Сондай-ақ Құнанбайдың өмірбаяны әлі

толық қағазға түскен жок. Осынау дала көкжалын танып-білмей, Абай іспетті құдіретті құбылыстың тамырын тану мүмкін емес. Оны білмесе, мұхтартанудың да жолы кесіледі.

2

Алғашқы арна – ата-тек қақында.

Әрине ата-бабасынан бастап жіп суыртпактамай-ақ бергі тарихтан да ой өрісін қайтаруға болар еді. Алайда, бұл арада атап етуге болмайтын бір психологиялық бекет бар. Ол қазақтың қара өлеңіндегі: «Жеті атамнан қаракөк үзілген жок», – деп келетін қайырымындағы «қаракөк» ұғымы. Бекзадалықтың, мырзалақтың, шексіз өктемдіктің, бақ-дәүлеттің ұрпактан-ұрпаққа ауысып, өздерін ерекше жаратылған тұқым есебінде мара-паттайтын «қаракөктің» баламасы өзге ұлтта да ұшырасады. Шыңғысханның ата-бабасының нұрдан жаралуы, Еуропадағы асыл тектілердің «голубая кровь» деп аталуы соған саяды. «Қара-көк үзілмеген тұқымның» билігі мәңгілік ұstemдікке айналған. Әсірсе, ру-ру болып тіршілік құрып, өмір сүретін көшпелі жұрт үшін бұл – қатып қалған қағида. Әрбір би өзіне мирасқор дайындаиды. Жастайынан тәрбиелеп, ел тізгінін әлгі мұрагеріне көзі тірісінде ұстаташып, бата береді. Ол да – жазылмаған зан. Бүкіл ел-жұрт биге өз тағдырын сеніп тапсырады. Айтқанына көніп, айдағанына жүреді. Сондай «бақ қонып, қыдыр дарыған» қаракөктің бірі – Құнанбай. Ол туралы аса жаксы пікірде қалған, дала данышпаны ретінде бағалаған Адольф Янушкевич, қазактардың өз шежіресін Адам Ата, Хая Агадан бастайтынын естігенде: «Онда туысқан болдық қой. Мен де Адам мен Хая агадан жаралғанмын» [8, 175] – деп куақыланана езу тартуына таңдануға болмайды. Янушкевичке Құнанбайдың өзі таратып берген шежіреде тобықты руының тегін тұп-тұқиянға дейін қай желімен қалай таратып бергенін білмейміз, бірақ тобықтыны арғынның жеті момынының біріне жатқызығаны анық. Әйтеуір, қамбар-бошаның Оскенбайдың асы тұсында – Құнанбайға, ұлы

Төлеу Көбдікүліның көзінше Қуандық қыздың Абайға қағыта айтқан әфсаналық-құрбылық қағытуларының қалыс қалғаны сөзсіз. Сондай иекартпа құқайлардан мезі болған, ашынған эрі «ырғызбайлық аңғалдығы» ұстаган шағында Ахат Шәкәрімұлы бұлтыңы көп синалы сөзге тұра көшіп: «Құнанбай тобықты руынан шыққан. Кей елдердің тобықтыға жаппайтын жаласы жоқ. Тобықты құңнен туған, шешесі төр төбел (кей аңызда ақ бөз, ақ табан) аттың бәйгесіне берілген. Түйенің шанырагына мініп келген құңнен туған, шешесі уы бар құдықтын сұына жерік болған. Кейбіреулер – Каракожаның қолында Иван деген орыс жігіті жүріпті, сол жігіт Тобықтының шешесімен көңіл қосыпты, Тобықты сонан туған дейді. Сөйтіп, қысқасы тобықтыға жаппайтын жала жоқ. Мейлі, тобықты қайдан шықса, онан шықсын, Құнанбай осы рудан» [2] – деп түйіп тастап, қыска қайырған. Өскенбайдың асын бергенде де осы әңгіме үлкен дауға айналып кете жаздаған. XXI ғасырға жеткен тобықтының шешен шежірешісі Бекен Исабаев: «Өскенбайдың асының өтуі жөнінде басын ашып алатын біраз жай бар. Ол: аз тобықтының бүкіл қазақ ұлтын жиып, ас беруге жараганы және өз жерінде емес, қаракесек қамбар жерінде беруі туралы сөз. Тобықты руын кемсіткенде «ақтабан аттың бәйгесінде келген аз тобықты» дейтін. Бірақ халқымыздың тарихында бұл жүрттың өзіндік орны барлығына ешкім талас қылған жоқ. Иә, қандай шала байласын арғын тайпасының бір бұтағы емес дей алмайды. Бізше, тобықты руының данқтану басы Кішікүлі Әнеттеп басталады. Ұлттымыздың ғасырлар бойына үзілінкіреген ғалымдық сипаты Әнеттеп жалғасын тапса керек. Шәкәрім:

Әнет бабаң аргынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молла ғұламасы, –

дейді.

Академик Әлкей Марғұлан Әнеттің Бұқардағы ең жоғарғы діни оқу орнын бітіріп, ғұламалық, яғни академиктік дәреже алған құжаты сақталған деген. Әнеттің Қаз дауысты

Қазыбекке де ұстаздық еткені күмән туғызбайды. Әнеттен соңғы Қараменде, Қенгірбай билер, онан бергі Үргызбай, Өскенбайлар да – халқымыздың мәшһүр адамдар. Біз бұл арада халқымыздың «Елге бай құт емес, би құт» деген мақалын және би атаулыны бір өлшеммен бағаламау керектігін еске аламыз» [8, 29-30], – деп түйіндейді.

Тобықтының тегінде хан тұқымының қаны барлығы да тарихи шындық. Қатаған хан Тұрсын Құнанбайдың тұп нағашысы болып келеді. Бұл орайдағы пікірлердің барлығына да қазақ ұлтының рухани көсемі, өзінің бойында да қаракөктік тек бар Әлихан Бөкейханұлының: «Абай еке жағынан алғанда тобықты руының белгілі шонжары мен биинен тарайды. Ақынның бабасы, тобықтының батыр биі Үргызбай Торғай облысындағы Үргыз өзенінің бойында XVII ғасырдың 50 жылдарында дуниеге келген. Ат төбеліндей көсемнің бірі ретінде ол тобықты руын Түркістаннан аса құнарлы жайылымы мол Шыңғыс тауына көшіріп әкеледі. Абайдың атасы Өскенбай дала халқына Әділ би ретінде танылды. Оған басқа рулардың қазактары да жүгініп, дауларын шешкізді. Абайдың әкесі Құнанбай да басқа рудың қазактарына өктемдік жүргізген, оны тек қана төре тұқымдарының сұлтандарына ғана лауазымданатын Қарқаралы округінің ага сұлтаны болып сайлануы дәлелдейді. Құнанбай өмірінің сонында Меккеге барып, одан қайтып оралған соң ел билігінен бойын аулақ салады. Бұның өзі де Құнанбайдың беделін өсіре түседі» [9], – деген байламы тоłyқ тоқтау койса керек.

Қазақы қуақылықпен қалай қақпайласақ та, әйтеуір исі адамзат – XV ғасырдың ұлы жырауы Шалқиіз айтқандай:

Тебінгінің астынан,
Ала балта сұрысып,
Тепсінісіп келгенде,
Тең атаниң ұлы еді.

Исі тобықтының бәрімен тең туса да, ол билік Құнанбайға қайдан, қашан көшті?

Әдетте, Абайдың арғы аталары туралы сөз қозғағанда, әлкіссаны Айпара ана жөніндегі аныздан таратады. Олжайдың үш ұлы бар. Олар – Айдос, Қайдос, Жігітек. Тобықтыны Шыңғысқа бастап келген билердің бірі Кенгіrbай – Жігітек табынан. Қайдостан – Бекенші, Борсақ тараиды. Айдостың өз басы би де, бағлан да болған емес. Қайта момын, жасық адам болғандықтан, оны «шөккен түйеге міне алмайтын жаман Айдос» дейтін мәтеп бар. Осы Айдостың Айпара деген әйелінен төрт ұл туады. Бұлар: Ырғызбай, Көтібақ, Топай, Торғай. «Ерте кездерден бері көп ауыздан өткен ұзын сүре сөзге» жүгінсек, Олжайдың Айдостан тараған ұрпақтарының азұлы, кеуделі, тілді, сыншыл болуы Айпара ананың ақ сүтінен дарыған. «Айпара ер қайраты бар, есті, адуын әйел болған. Өзінде бір жағынан, тапқыр шешендік, бір жағынан, баксы-құшынаштық сияқты сәуегейлік те болған» [1:20, 26].

Айпарамың атын анызға айналдырып, исі Олжайдың «Би-батима пірім» деп табынуына оның «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» тұсындағы өжет құмылы, ерекше тұс жорығыш қасиеті себеп болған. Қазақ қауымы жонғар шапқыншылығына ұшырап, Сарыарқадан Қаратауға, одан Түркістанға, одан Сырдарияға шегінеді. «Қашқан елге – қатын би». Жасауылдар соғыста жүргенде, йен көшті шауып, дуние-мұлікті, қатын-баланы олжа ету – шапқыншылықтың ежелгі дәстүрі.

Қаратаудың басынан көп келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған жаман екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді, –

деген Сүйіндік Көтеш ақынның (кей деректе керей Қожаберген жыраудың – Т.Ж.) «Елім-айындағы» зардың астары сол.

Әр қалтaryста қолға тұсіп, күндікке ілінген әпке-қарындастың, жесірдің намысты үні ол. Олжай батырдың қолына Айпара сол шапқыншылықтың тұсында келін боп түскен. Ырғызбайдың қара шанырағы атанған құтты босағаның көзі Ниязбек

Алдажаров: «Айпара тапқыр, білгір адам болған. Айdos атамыз – өте бақытты адам. Ол туралы мынаны еске алуға болады. Айпара шешеміз қызы күнінде Айдосты көріп: «Мен анау қарны шертиген сарыға күйеуге шығам. Өзі өте бақытты болайын деп тұр», – екен дейді. Момын Айdos әйелі Айпараға билік берген. Сол «Ақтабан шұбырындының» кезінде Айдостың інісі Қайдос оққа үшіп өледі. Әйелі мен екі жас баласы қалады. Үлкенінің аты – Бекенші, кішісінің аты – Шегедек. Үлкені – екіде, кішісі – бірде. Шешесі бір сартқа тиеді. Шұбырынды тобықты елі көшіп кетеді. Былай шыққан соң, Айпара кіші қайнисы Жандоска: – Аған болса, өлді. Женғен байға тиді. Ағаннан қалған ана екі ұрпақты қайтеміз? – десе, ол: – Балаларды алып келуге шама бар ма? Ең болмаса, маған еріп баруға жарайтын кісі де жоқ, – дейді. Айпара: – Атынды ұстап тұруға жаарармын. Өзім барам, – депті. Айпара мен Жандос түнде сарттың үйіне келеді. Жандос атын Айпараға беріп, өзі үйге кірсе, женгесі сартпен төсекте, екі бала төрде шанаға ораулы ұйықтап жатса керек. Жандос ептеп екі баланы ораулы қалпында көтеріп әкетіп, Айпараға беріп: – Қайта барып қатын мен сартты жарып тастаймын, – десе, Айпара: – Өзімізге керек ұрпақты алдық, егер оларды өлтірсөн, ертең іргелі ел артымыздан қуып келіп, тағы сорымызды қайнатады, – деп қайнисын жібермепті. Осы жолы Айпара қайнисы Жандосты: – «Жігіт-ақ екенсің!» – деп, Жандос – Жігітек атанып кетіпті. Екі баланы Айпара түйенің сүтімен асырайды. Шегедек борсық сияқты борсайып семіріп кеткен соң Борсақ атанип кеткен. Сонымен Қайдостан қалған, ұрпақ өсіп-өніп Олжайдың белгілі де белді баласы болды. Олжай ұрпақтары бірін-бірі: Айдосты – Әжекем, Жандосты – Кішекем, Бекеншіні – Бебем деп атап кетті. «Ақтабан шұбырындыдан» кейін тобықты руы 50 жылдан артық Сырдың бойында Ақтөбе, Торғай жакта орі-бері көшіп журген. Айпара шешеміз туралы екі түрлі айтады. Бірақ мен анығын білмеймін. Біріншісі, үйсіннің қызы, Әкесінің аты – Рамазан, енді бірі қаракерей Қабанбай батырдың қарындасты дейді. Ұрпақтары «Рамазанның қызы Айпара» деп сиынады. Айпара шешеміздің

зираты Шыңғыстың бөктеріндегі Бөкенші өзенінің күншығыс жағындағы дөңде. Айдостың, Ырғызбайдың, Көтібактың, Топайдың, Өскенбайдың, Жортардың, Иембердінің қабірі сонда. Бала кезімде Айпара шешеміздің қабірін талай көріп, тағым етіп ем. Қазір жер болуға айналыпты. Жақында анамыздың бір үрпағы Досмағанбетов Сирақбай аксақал қаңылтырға жазып белгі қойыпты» [10], – деп баяндайды.

Айпара туралы дәл осы әңгімемен түпкі тіні бір сәл өнделген нұсқа мынадай. Олжай Терісақкан өзенінің бойында жонғармен соғысып жүргенінде ортаныш ұлы Қайдос қаза табады. Оны Шәкәрімнің шежіресі де растайды... «Қайдос, сірә көп жүрмей жасында өткен» деген өлең жолы да бар. Қайдостың әйелі мен Бөкенші, Борсақ атты екі ұлы таландыға ұшырап, жонғарлардың күндігінде кетеді. Екі ұл да өте жас, кішісі Борсақ емшекте екен. Олжай батыр да, күйеуі Айдос та шабындыға кеткен екі баланы босатып алудың амалы жоқ деп есептейді. Бұған қатты күйінді болған Айпара құмалақ салады. Түсінде иттің емшегін емген Бөкенші, Борсақты көреді. Содан Жігітекті оңаша шакырып алып, өжет әрі айлалы бозбалага қалайда екі ұлды құтқаруды тапсырады. Екі басы үлкен қоржынның ішіне түйенің шудасын толтырып, дәруіш киімін кигізеді. Өзі түн ішінде жол көрсетіп, шығарып салады. Жігітек жонғардың қосына кіріп, екі ұлды түн ішінде киіз үйден ұрлап алып шығады. Шудаға орап, екеуін қоржынның екі басына салып, Айпарамың ақылы бойынша жол бойы әр тәбеле үйген обаны сағалай, көш сонына ілеседі. Айпара тағы да бал ашып, түс көріп, үш боздақтың қанғырып, өлім аузында жатқанын біледі де, өзі іздеуге шығады. Өлімші халге жеткен Жігітекті, Бөкенші, Борсақты тауып алады.

Бұл әңгіменің үшінші бір нұсқасы да бар. Қайдос ерте өліп, әйелі Айсана екі баласы – Бөкенші, Борсақпен жесір қалады. Жандос он екі жастағы кенже ұл екен. Айсана анамыздың қайнысы Жандосқа қаратса, – деген ойы болса керек. Бірақ Олжайдың артын тырп еткізбей билеген адудын Айпара абысыны Айсананы ұнатпағаны ма, кім білсін, әйтеуір жесір абысының

көре тұра, қайнысы Жандосқа өз сінілісі Әшкенді әпереді. Айпараға қарсы келер «шөккен түйеге міне алмайтын» Айдос атамызда хал бар ма? Айсана анамыз бұған өте назаланып, екі ұлын алышп, бір өзбекке тиіп кетіпті. Айпара ананың ақылымен артынан Жандос аңдып отырып, бір түнде қапысын тауып, екі інісін ұрлап алышп келіпті. Айсана зар ұрып, сонынан келгенімен, бөтен біреуге тиіп кеткен әйелге бала бере ме? Балаларын ала алмаған Айсана Айпараға:

Айпара, Әшкенмененabyсынды,
Демендер Айсананың сағы сынды.
Жаманды қос жетіммен тенден алышп,
Сала бер жат жүргіпенен жарысыңды, –

деп айтқан өлеңі ел есінде сақталған.

Айпарамың сүйіндірген екінші өжеттігі де анызға папар. Жаугершілік заманда мал түгіл адамға құн төленбейді. Бір қоныстың өзін бүгін қазактар, ертең жонғарлар иемденіп, алма-кезек ауысып отырған. Кезекті шабындыдан соң жүдеп-жадап, аш-жалаңаш келе жатқан Айпарамың көші жонғарлардың жүртүнина тап болады. Өлген ботасының орнында шөгіп жатқан інгенді көреді. Аштықтан талықсыған ел оны сойып жатқанда, жонғардың жасауылдары жетіп келеді. Кемпір-шал, бала-шаға көз салмай, Айпарамың отауына кіріп барады. Сонда Айпара түйенің етін төрге көлденен салып, бетін ақпен жауып:

Түйелі елдің жақсысы-ай,
Түйедей менің арысым,
Төрде сұлап жатысы-ай, –

деп дауыс салып, жоқтау айта жөнеледі. Сасып қалған жоқ іздеушілер: «Кісісі өлген үйді тінтіп, құдайға құнәлі болмайық», – деп шығып кетіпті.

Бұл оқиға Айпарамың атын шығарады. Содан бастап мұқым Олжай баласы оның алдынан кесе көлденен өтпеген. Олжайдың арғы тегін куса, Қодан тойшыға барып тірелмек көрінеді. Бұдан

арғы туысқандықтың ізі көмекіленіп, үзіліп отырады да, жорамалға айналып кетеді.

Айдостың Айпарадан туған төрт ұлы да «алқа көл сұлама» тұсында дүниеге келген. Олардың аттарының қойылуынан-ақ, халық басына түскен сүргінді, қаралы көштің жүріп өткен жолын аңғару қыынға соқпайды. Сол шабынды кезінде тобықтының ардақ тұтар абызы Әнет баба көшке ере алмай, Қаратудағы Қошқарата деген жерде жалғыз қалған. Өзге жүртпен соғыса жүріп, өзара өшпендейділікті де ұмытпаған. Мәмбетейдің батыры Кекеней өз қарындасты Мамырды, Әнет бабаның немересі Қалқаманды оқ ұшына байлайды. Ол оқиға – Сырдың бойындағы Шиелі жерінде болған. Бір адамнан емес, бүкіл бір ұрпақ өкілінің өмірі «садақтың ұшында, аттың жалында, түйенің қомында» жаугершілікпен өткен. Кісі аттарының этимологиялық тарихы Мұхтар Әуезовтің таспихтауында мынадай:

«Ақынның үшінші атасы Ырғызбай – 1750 жылдарда Ақтабан шұбырындыдан кейін Арқага қарай сырғып ауған жолда, Ырғыз өзенінің жағасында туғандықтан, соның атымен атапты. Ырғызбай – Айдос баласы. Айдостан өзге балаларының ішінде Кетібақ, Торғай дегені, оның сол Айдостың туысқаны Жігітек баласы Кенгіrbай дегені – барлығы да жаңағы жолдағы өзен-сулардың атымен аталған адамдар. Кетімалды өзенінің жағасында – Кетібақ, Торғай өзенінің жағасында – Кенгіrbай туыпты» [1:20, 27].

Айдостың төрт ұлының атына қарап, сол жылдардағы босқынға түскен халықтың қасіретті күйінің жағырағиясын сизуга да болады. Қазақ даласы кең. Бірақ соның өзінен жаудан бас сауғалаган қатын-балаға тыныш тірлік, жан жылтытар баспана табылмаған. «Әке – балаға сыншы» дейді. Бірақ Айдостың орнына Айпара сөйлеп, өз ұлдарына сын тағыпты. Сакталып қалған бір ауыз сөз төмөндегідей:

Шынжыр балак, шұбар төс Ырғызбайым,
Токпақ жалды торы айғыр Кетібагым.
Әрі де кеппес, бері де кеппес Торғайым,
Сірә де онбас Топайым.

Сол «шөккен түйеге міне алмайтын Айдостан» туған Ырғызбайдың үшінші тұқымына кез келген қазақтың маңдайына бұйыра бермейтін бақыт, ақыл-ой парасат жазылды.

Ырғызбай ес біліп, етегін жапқан кезде, жиырмаға толған шағында шапқыншылық басылып, қазақ әскері жонғарлардың етегін түре атамекенге бет алды. Жаудан қалған жер – олжа. Әр батыр ұнатқан қойнауға елін қоныстандырып, өздері ілгері жылки береді. Ол кездің дәстүрі бойынша батыр – қолды бастайды, би – жалпы елге иелік етеді. Арттағы жұртқа қарайлап, елінің бас-аяғын жиып, жайлы қоныс іздегенше өзге ірі рулар йен қалған мекен жайды алады. Кенжелеп жеткен көшті арасына сыналатпай, шетқақпай қылады. Қараменденің көздегені – Ертістің жоғары ағысы екен. Бірақ онда он екі абақ керей, найман қауымы мекендер қалған сон, Ши бойына ат басын тіреген.

Міне, дәл осы тұста ру мен рудың арасындағы қоныс үшін ушыққан «ата жаулығы» басталды. Арғын, найман, керей, уақ іспетті қазақ халқының іргесін құрайтын ірі рулардың дәл ортасына сынаша қағылған тобықты көші осы төртеуімен де тайталасқа түсіп, әрқайсысынан пұшпақтап бір қыстау, бір жайлау алып, керегесін кеңейте береді. Ел бастаған Қараменде де күйінішті күй кешіп, сонынан ерген жұртты орналастыру үшін бет-беделін, қол-қайратын бірдей іске қосады. Талай-талақ қақтығыстарға, шабындыларға, барымтаға ұшырайды. Таланса да, тарықса да қайынның безіндей қатқан ділінен таймайды. Қасарысып отырып алып, кейде көрші елдің тілін тауып, кейде зорлықпен күш қылып, кейде ағайынның төрелігіне салып, әйтеп ырғаса-ырғаса жерін кеңейтеді. Назаланған тұсында:

Басында Сырдан шығып, Орга келдік,
Табан тиіп жүре алмай, зорға келдік.
Күл алдынан құрұлы талқы деген,
Бұл жаққа бақыт емес, сорға келдік [3, 12], –

деп ашынып, елін Ертістен ары өтіп, өзге өріс таңдауга шақырған тұстары да болған.

Жаугершілікпен, шапқыншылықпен, бітіспес даумен бар өмірін өткізген Қараменде би жан-жағындағы ірі қазақ руларымен айтыс-тартыстан бойын аулақ салып, істі бейбіт шешуге ұмытылған. Бұл – бір жағы қәріліктің, екінші жағы, бұлғактың ырғасуынан әбден қажығандықтың белгісі еді. Ол босаңдық – жас арыстан Қенгіrbайға ұнамайды. Барынша батыл қимылдан, берсе – қолынан, бермесе – жолынан деп, өзге руды ашықтанашық ықтырып, ашулы әрекет жасайды. Сол ашу-ызынның түп төркінін қоздатқан себеп қақында, оның ұрпактан-ұрпакқа ауысып, үзілмеген кесірі жөнінде Мұхтар Әуезов:

«Тобықты Қенгіrbай тұсында Арқаның көп жерін кезіп кеп, Шыңғыс тауына орнайды. Шыңғыстың бұрынғы иесі матай болады. Сол матайды Қенгіrbай тұсында тобықты ру басылары алғашқы ірге тепкен жерінен тайдырмак болады. Бұның арты көп шабуыл болған. Қазақ окушысының көпшілігіне мәлім болған «Еңлік-Кебек» уақығасы дәл осы алғашқы талас-тартыстың кезін көрсетуші еді. Ол заманда ел билеген бектер өз үстемдігін жүргізу үшін ру-руды бір-біріне айдал сала берген. Және сол тартыстары бергі замандарға шейін айықпай, желісі үзілмей келе берген. Өйткені Өскенбай тұсында осы біз айтқалы отырған уақыға шықса, Құнанбай ұлтайып қалған кездे найман мен тобықтының жер дауытағы да үлкен сүргін, ұлы дүбір сөз болды. Бұның кей ұшқыны тіпті Абай ер жеткен кезге дейін жетеді. Өскенбаймен, әсіресе, Құнанбайдың жер жайындағы зорлығы жалғыз тобықты емес, тіпті көршилес найман (сыбан, матай), керей, уаққа да жеткен. Кейін Абай заманына көп-көп пөле тастаған. Абайдың өмір бойына таусылмаған «ата жаулығы» деген ескі «жаулықтың» көп тамыры сол Өскенбай заманына жатады» [1:15, 242], – деп баяндайды.

Шындығында да, агадан балаға ауысқан қанды кек бір ғасыр бойы тыылмаған. Қайтпайтын қайсар, қатал ісіне қарап Қенгіrbайдың ірі руға қыр көрсетуі де қыын. Сондықтан да ол – мамай, жуантаяқ табының батырлары Тоқтамыс, Бақай сияқты жонғарға қарсы күрескен қазақ әскерлерінің қолбасшыларына сүйенеді. Исі қазақ жері шапқыншылықтан құтылғанымен, Тарбағатай, Жонғар қақпасы, барлық таулары тұсында шекара-

лық қақтығыстар тиылмаған. Ел көші артта қалғанымен, батырлар сол жау өтінде жүрген. Мың жеті жұз алпыс бес – жетпіс бесінші жылдардың арасында Тарбағатай тауында – «Қызыл тас» деген жерде Мамай батыр қатты жарақаттанып, қаза табады. Өзінің туын Машантаяуында қалған Тоқтамысқа аманатқа тапсырады. Ал Еңлік-Кебек оқиғасы кезінде Тоқтамыс батыр жорықта жүреді. Ол осыдан біраз уақыт бұрын жуантаяқ Бақай мен матай Майн батыр жер үшін өзара жекпе-жекке шығып, екеуі мерт болады. Бұл елге қатты батады. Сыртқы жауға бірігіп соғысқан батырлар отбасында өледі. Содан исі – арғын – найман – керей – уақ билері келіп матай мен тобықтының дауын қүшпен басып, төрелік айтады. Еңлік-Кебек оқиғасы сол өліарада өтеді де, Кенгіrbай ескі кекті ушықтырмас үшін қос ғашықты оқтың ұшына байлап береді. Және Тоқтамыстың жаугершілкте жүруі – шекаралық мекенде қазақ пен жонғар арасындағы ұрыс жүріп жатқанын аңғартады. Дұшпанмен айқаста емес, ауыл арасындағы шал-кемпір, бозбалалаға қыр көрсеткен Есенді екі рудың адамдары есірік деп бағалайды. Жырдағы «ит жоқта шошқа үреді қораға» деуі де сондықтан. Ол кездің заны бойынша, шабындыдан жана құтылған елдің азаматтары әлі үйленбеген, артында ұрпағы жоқ бозбалаларды, жалғыз ұлды жауға қарсы салмаган. Даға дәстүрі солай. Кебек те сол үрдіспен әскерге ілінбеген. «Еңлік – Кебек» қасіретін «бозбалалардың бозбастығы», ауылдағы «кемпір-шал, бала-шағаның жалған намысының құрбаны» деп қарған. Кінәлілерді жазаға тартқан. Тоқтамыстың Кебек өлімінен соң өзара кек кумағаны да сол.

Билердің бұлдіргенін батырлар да түзеп отырған.

Бұл ретте, олардың халықтың тұтастығына сінірген еңбегі, қол қайраты, ерік-ықпалы ерекше. Бейбіт тіршіліктे би мен бектің кесіміне риясyz көнетін батырлар, жаугершілк тұсында ел ішін іріткен ала ауыздығы үшін оларды жазаға тартқан. Арашаламаған. Өзара қырсыққа, қырғи қабаққа жол бермеген. Тіпті, Кенгіrbайдың өзі де қорғамаған. Қаракерей Қабанбай батыр 1740-1755 жылдары қол бастап, Шынғыс тауын, Тарбағатайды, Жонғар қақпасын азат етеді. Матай елі Шынғыста қалады.

Ал тобықты табы Шыңғыстың қолтығына көшіп келген тұста Алакөл маңында үлкен айқас өтіп жатқан. Жонғар әскерінің қалдығы бұрынғы одактасы қырғыз Әтеке жырықпен бірігіп, қайыра қазаққа шабады. Қабанбайға көмек ретінде Абылай қосымша әскер жібереді. Олар – Көкжап Барак, Матай, Жәнібек, Шыңқожа, Ақтамберді, Сары, Баян, Сағынбай батырлар. М. Вяткин: «Абылай үшін оңтүстіктегі саяси жағдайлар тиімсіз қалыптаса бастады. Қырғыздар 1764 жылы Ұлы жұз бер Орта жүздің бірқатар руладын шапқыншылыққа ұшыратты», – десе, Ш. Уәлиханов Қабанбайдың одан кейінгі он жылға созылған соғысының егжей-тегжейін, жер аттарын баяндайды.

Демек, тобықты руы Шыңғысқа көшіп келгендігін пайдаланып, матаиларды жерден ығыстыруға тырысқан Кенгіrbай бидің әрекетін Қараменде қолдамайды. Ол жаугершіліктің запысынан қажыған әрі артта қалған елдің арасындағы алауыздық – соғыста жүрген Мамай мен Матай батырлардың бақастығын туғызып, өзара кектесуіне жол ашып, ортақ дұшпанның олжасына кексіз қалдырады. Араздықты ушықтыра берген Кенгіrbайды жазаға да тартады. Әтеке жырықтың алғашқы шабуылынан соң, шамамен 1765-1775 жылдың арасында ел ішінің шырқын бұзғаны үшін Кенгіrbай қазақтардың да, патша әкімшілігінің де қаһарына ұшырап, тұтқынға алынады. Шидің бойындағы Көкен тауының бауырында ұйықтап жатқан жерінде бір көпес сарт пен атақты Әтеген батырдың тұқымы уақ Жарқын батыр ұстап береді. Ашулы жұрт Кенгіrbайдың сақалын күзейді. Боданға көнгісі келмеген биді Семейге айдаған Потапов деген адам. Жолай арба үстінде келе жатып, қасынан жанай өткен қазақтарға естірте:

Мені айдал келеді ақ наизалы,
Ақылымнан таппадым еш пайданы.
Тілеуімнің қатыны екіқабат,
Ұл туса атын койындар ер Байдалы, –

деп аманат етіпті.

Шаһар түрмесінде тергеуге алынып, үш түрлі тілек айтады:
Орысқа бодандығымызды сақтаймыз. Бірінші – дінімізге тиіспе.
Екінші – әскерімізді таратпа. Әлі жаудың қолы жағамыздан кеткен
жоқ. Үшінші – алым- салығынды салма. Оны көтеретін шама жоқ.
Жерге әлі орнықкамыз жоқ, – деп қолхат жазып барып босанады.
Алайда бұрынғыдай кісі өліміне шейін арандатуға бармаганымен,
бөрлік мінезін тымайды. Қараменде ашық қарсы шығады.
Ұлы би соған өкпелеп, Балқаш бойындағы қанжығалы табын
сағалап, Шыңғысты аса көшіп кетеді. Қatalдықты билік мұраты
ретінде қатты ұстанған Қенгірбай оны Үрғызбай мен Өскенбайға
үйретеді, онан Құнанбайға ауысады.

Істің әділдігіне жүгінсек, Абайдың бойынан да сол қatalдық
арылмапты. Тобықты – мтатай, Қараменде – Қенгірбай, тобықты
– қанжығалы арасындағы дау-дамайдың түп төркінін және бойға
біткен қatalдықтың тегін ажыратып беретін нақты деректің бірі
– Тұрағұл Абайұлы Құнанбаевтың естелігі. Әңгіме бертіндегі
Абайға қатысты өрбігенімен, дәл осы біз сөз етіп отырған дәүірге
тірелетін болғандықтан да, әдейі ой арасына сыналай кіргіздік.

Тұрағұл Абайұлы Құнанбаев: «Ол менің кәмелетке жетіп,
Абайды анық танығандай дәрежеге келген кезім. Енді ол қандай
теріс-қағыс сөз болса да, ол менің тануыма өзгеріс кіргізе
алмастай болып сенімім бекіген. Менің бір білгім келген нәрсе
– Абайдың ел билеген әкімшілік ісі болды. Оның басқалардан
айырmasы барлығы, жогарыдағы Құсайынмен сейлескен сөзінен-
ақ байқалса, екіншіден:

Мәз болады болысын,
Арқага ұлық қақканға.
Жылтыратып орысын,
Шенді-шекпен жапқанға, –

деп, болыстарды мінеген тарихи сөздері оның ана мырзалардан
бөлініп кеткен, басқаша билеуші екендігіне сендіреді.

Сондықтан мұны толықтырлық Абайдың істеген ісіне және
әлеуметтік қарым-қатынастарда тағы қандай өзгешелік мінез-

дері табылар екен деген ойым бар еді. Ол үшін ақынның өскен ел, тұған жер, көрген кіслері арқылы сұрастырып білуге маған (менде) мүмкіндік жоқ. Жер шалғайлығы себеп, олармен тіпті ұшыраса алмаймын. Сонымен осы орта туралы естіген-білген әңгімелерін тыңдал, байқауға (бойлау үшін – Т.Ж.) тапқаным сол кісі болып, өз әкемді төніректедім. Қарт кісі. Жасы Абайдан бір жас кіші. Сұраған соң месселімді қайтарған жоқ, тілегімді орындал, мына бір әңгімені айтты:

Тобықты Мамай деген рудың бір адамы арыз айту үшін Құнанбайға келіпті. Тегі Абайдан қысымшылық көрген кісі болса керек. Арызшы сөзін бітіргеннен кейін, Құнанбай:

– Қан жамылып, қағанақ төсөнген көп арғынның ортасынан шығып, қалың найманнның ішіне кірдік. Жаттан көптік көрдік, таяқ жедік. Ерімізді өлтіріп, Ертісімізді бұздырып, белімізді сындырған істер болды. Еті ауырып, жаны ашынған ел бая-шая болды, ақыры бұзылып, жарылып, не түрлі кесепат істің бәріне кірді: шын озды. «Құранда» – «жазған елге жәбір сұлтанын жіберем» деген сұлтаны – осы. Ел бұлінуінің түпкі негізіне келсек, егізімнің сынарынан айырып, көз таңбалы көп шырағымның ішінен шығып, қалың найманнның ортасына келіпті, қорлық көрсеткен сенің атаңның кесірі де. Сол Ыбырай маған сөлем беріп бетімді көрмегелі үш айдай болды. Маған не қыл дейсін, бар, – деп арызшының сұрауына орай қанағаттандыра алмапты.

Ол сөздің түсінігі: тобықты, қанжығалы туыс ел екен. Егізімнің сынары деп отырғаны – осы қанжығалы. Бір кездे олардың қонысы да айырылып көрмеген рулар болса керек. Екеуінің де соңғы мекені Баянауылда болыпты. Осы жерде отырған тобықты Мырза – Мамай деген кісі Қанжығалы Абыз – Шамақ деген байдың алпыс биелік қазынасын ұрлап алыпты. Бұл қанжығалының Бөгенбай, Жантай дейтін батырларының бар, текті ру болып тұрған кезі екен. Жай сұрағанға мән бермеген сон, батырлық күшке салып, тобықтыны тып-типыл қылып шауып алыпты. Соңсоң тобықты өкпелеп, Шыңғысқа ауып кеткен екен. Сөйтіп, Құнекенің өкініш ретінде сөйлеп отырғаны осы болса керек» [11].

Дәл осы мінезді, Құнанбай да өз әкесіне көрсектен болатын. Үргызбай мен Өскенбайды – Кенгіrbай мәпеледі, ал Кенгіrbай – ұстазы Қарамендеге бет қаратпаған. Билікті өнер деп түсінген Кенгіrbай бұл ретте өзінше әділеттікке де жүгінген. Өз руының келешектегі бірлігін қатты ойлаған ол, тұған ұлын билік басына жолатпай, Үргызбайды баулыған. Мұхтар Әуезов: «Үргызбай өзге туысынан анық артық боп озып шығып, ортасы дәме қылған жігіт болады. Тобықтының сол күндегі берік, жүйрік, табан шөңгел би! Кенгіrbай өзге барлық жас желенін ішінен Үргызбайды артық санайды. Өз қасына алады. Ел сөзіне араластырып, баулып жүреді. Дау-дамайға, бітім-білікке де жүргізеді. Ол кез – көп бидің парашыл кезі. «Сыбаға» деп, «жол» деп бадырайтып алып жатады. Кенгіrbайға да осы жөнінде көп сөз еретін. Соның мысалы байы өлген қаралы бір қатынның айтқан дауысынан байқалады. Ері жанжал – тәбелесте өліп, есе ала алмай отырған әйел:

Мойны-басы былқылда,
Үргызбай журді араға.
Кенгіrbай толды парага,
Парага алған қара атан,
Тігілгей еді қараңа... –

деген.

Үргызбайды баулып өсірген Кенгіrbай өзіне серік етіп жүргенде сол інісі ертерек өліп қалады [1:20, 64].

Батыр – тұмысынан, би – болмысынан.

Өз атасына «қаракөктің» қалай қонғаны туралы Тұрағұл Абайұлы Құнанбаев: «Үргызбай би болмаса да Кенгіrbай биге қадірлі, ажары болды, сөзі сыйлы адам бопты. Үргызбай мен Кенгіrbайдың сырлас, татулығынан Кенгіrbайға келген жақсы ат, жаман атқа ортақ болған секілді.

Кенгіrbайдың Өскенбайға батасын бергені – Үргызбаймен татулығы себеп болған шығар. Кенгіrbай Үргызбай өлгенде бейітінен шықпай: «Сен ақ көніл, алланың арыстаны едің ғой.

Алла тілегінді берер. Мені енді мына елдің ішінде алжытпай қасына Алладан тілеп ал», – депті деседі. Соңан кейін кешікпей Қенгірбай би де өліпті. Сол Үргызбайдан бастап Өскенбай, Құнанбай, менің әкем төртеуі де елден ерекше бақытты, қадірлі адамдар болғандығынан, ұрпақтарының бәрі дүниенің талқысын көрмей, көленкеде өскен көк шыбық болып (өсті), біреу білер жер келсе – жөндеп сөз айтарты кем (болып), жоғарыдағылардың бағына мас болып, сөздері, істері сорақы келеді.

Бір Бақаш деген Үргызбайдың ауқатты адамы сөйлеп отырғанда, тіпті түске жуық (аяғына) келерлік болмай, сөзі сорақы болып шыққан соң, тыңдаушылар: «Бақаш-ай, мына сөзің қисынбай кетті ғой», – десе, «Мениң ығызбайлышым шығар», – депті. Бақаш Үргызбайдың келенсіздің келенсізі болса керек.

«Үргызбайдың жақсысы – ерекше жақсы болады да, жаманы бақсы болып, екі аралық алып-берімі болмайды», – деп ел күлкі қылады екен» (31), – деп әңгімелейді.

Әрине, Құнанбай, сол Үргызбайдың жақсысына жатады. Атадан балаға мирас болған билік тізгіні 150 жылдан кейін 1917 жылғы Біләл Қекітайұлы Ысқақтың болыстығымен аяқталды. Үргызбайдың жастай, Қенгірбайдан бұрын өмірден өтуіне қарағанда, шамамен 1795-1797 жылдардың мөлшерінде қайтыс болған. Ол 1778 жылы туған, төрт ағайынды екен – Үркөр, Мырзатай, Жортар, Өскенбай. «Үргызбай атақты керей ер Жәнібекке жолдас болып, талай жорықта ерлік көрсеткен. Сол ел корғаудағы және ел намысын жібермеудегі батырлығына сүйеніп, ағасы Есіргеміс батырдың қызы, өзінің қарындасы Ермекті Үргызбайға қалыңсыз берген. Екі асылдан – ер туар деген ой да болған.

Жорықта жүргенде бұлардың қолына ұзатқалы отырған бір байдың қызының жасауы түседі. Жәнібек жасауды жолдастарына үlestіргенде Үргызбай қыздың сәукелесін сұрап алыпты. Сол сәукеленің моншақтарын Үргызбай ұрпақтары: «Атамыздың жорықта жүргендердегі белгісі», – деп ерекше қастерлеген. Үргызбай бәйбіше, тоқалды еді деген сөз жоқ. Ермек – қадірлі аналық

боп, көп жасап өлген кісі. Денесі – Дағалаң тауының күншығыс бауырындағы Есіргеміс деген ұлкен дөңнің басына жерленген [10].

1766 жылы Абылай хан мен Әбілпейіс ұлы жүзге болысып, Қоқанның қойған бегін қуып, Ташкенді босатқан тойында Ырғызбай балуанға түсіп, атақты коныраулы балуанды жығып, бәйгеге тіккен көп астықты алып, барған әскерлер азық қылған. Өскенбай ол кезде он жеті-он тогыздарда [2].

Өскенбай бала кезінде бір орында тапжылмай отыра берестін болбыр болған. Бұлардың нағашылары – керей ер Жәнібек аласапыран тұста жорықтан қайтып бара жатып Ырғызбайдың үйіне соғады. Сонда Мырзатай қатты ауырып жатыр екен. Ер Жәнібектің қарындасы бұл баласын ерекше ыстық, өзгелерден артық көреді. Қазакта ауырган адамның ауырлығын алып кетсін деп, сүйікті малын, тіпті ет жақынын садаға етіп, басынан айналдыратын шамандық ғұрып бар. Қазір де ішінара сақталған. Мырзатайдың жолына шешесі Өскенбайды садақаға беріп, баланың басынан айналдырмақ болған сәтінде ер Жәнібек: «Біздің тұқымның бір шағым оты болса, ол мына балаңда тұр ғой, тимесенші», – деп тоқтатып, араша түсіпті. Кейін ел-жүрт Өскенбайды «отындық ағаштан оттық мұсін туған жігіт» деп атауы сондықтан екен.

Нағашысының танығанындей, тумысы ерекше, бітімі бөлектігі ме, әлде Ырғызбайды аса ұнатқандықтан ба, Қенгіrbай інісінің орнына Өскенбайды билікке тартады. Оның үстінен Қенгіrbайдың балалары тентек, ұрыншак, әкесінің тілін алмайтын болыпты. Ақын Күнту:

Алпыс асып жетпіске багындың сен,
Бұрынғы еткен құрбынды сағындың сен.
Жүрт тілінді алады таласындей,
Інің менен балаңа не қылдың сен, –

деп Қенгіrbайға уәж айтыпты.

Көшпелі қоғамның дәстүрін қатаң сақтайтын кыр қайраткері есебінде, сонына ел басқаратын, топтан суырылып сөз сөйлейтін,

қайраты мен қайырымы, айласы мен парасаты қатар түсетін би қалдырмау – ата сүйегіне таңба басатын, «жақсыдан туған жаман» атандыратын намысты қорлық. Қенгірбайдың көңілі Өскенбайға ауып, соған батасын бергісі келеді. Өйткені – батасыз бидің аузы дуалы боп жарытпайды. Ағайынның да разылығын алу үшін Өскенбайды сыннаттырады. Ру басылары дәмелі жасты қолдайды. Қенгірбайдың өзімен катаrlас Қетібаққа жібереді. Ол да Өскенбайды ылайық санайды. Сол ретте Алпыс ақын Қенгірбайдың кісі танығыштығына сүйсініп:

Кер асқақтың кемелі Қенгірбайым,
Салаң құйрық, салпы етек Борамбайым.
Ізі, жолы еліне құтты болсын –
Бесті айғырдай сақылдаپ Өскенбайым, –

деп бидің батасына бата қосыпты.

Биліктің ауыр салмағын, ел арасында ығыр қылатын даудамайын ауырсынған әрі жастығынан жүрексінген Өскенбай ру басыларын жиып, би сайлауға бата бергелі отырған Қенгірбайға: «Төрт сояу атанаң ем ғой. Батанызды Ерекеңе (Ералыға. – Т.Ж.) берсөнізші», – деп, өз туысының аздығын мензепті. Ералы Қенгірбайұлы 1780 жылы туған. Биліктен гөрі адамгершілікке құмар, мінезі жұмсақ, көріпкел-сөуегейлігі бар, тәубешіл адам екен. Сонда Қенгірбай: «Ой, шіркін! Мен өз баламды өзім көрмей тұрмын ба? Мениң батам қонса, тұсында тұрған кісі де сені оятуға батылы бармас!» – деп зіл тастайды.

Елдің батасы дәл келеді. Ол ел тізгінін ұстаған 1797-1829 жылдар арасында алдынан ешкім де кесе көлденен өтпеген. Әрі әділ, әрі қатал билік құрады. «Ісің әділ болса, Өскенбайға бар» деген мәтел шығады. «Өскенбай тұсында тобықты елі енді ғана қара құйрығын жазған балапан құстай жерге орналасып, малжанын түгендер, тыныштық алғандай болады. Бұл өзара ағайын іші онша бұзылмаған, бейбіттеу кез көрінеді. Тек көршілес Садыр, Матай елімен жерге таласып, барымта альсады. Бұл істің 1835 жылдар ерекше тергеуге түскені жайында Омбы архивінде

табылған материалдар айғақ бола алады. Тобықты елі Россияға өз еркімен косылуға макұл деп Өскенбай Петербургтен келген Иван Семенович деген майордан кепіл қағаз алып, Россияға тұңғыш рет бет бұрган адам. Бұл жағдайды айта кетудің тағы бір қажеттілігі: Өскенбайдан бұрынғы Тобықты елін билеген Кенгіrbай би кертартпашиыл, ескіліктің берік қамалындаі, елді сол бұрынғы қалпында қалдыруды көксеген. Россияға қарсы сан рет қарсыласып соғысып, колға да түсіп, сақалын кестірген екен. Мұның өзі осы екі бидің ісінде де, ел басқаруында да көп айырмашылық бар екенін көрсетеді. Өскенбай өзі ақкөніл, мырза, ел арасына бұліксіз кісі болды деседі [4].

Сол күннің жолы бойынша батасын беріп, Өскембайды би еткен. Ол Кенгіrbай маңайындағы өзге ағайын-туысқан, іні-баласының берінен пысық, епті болыпты. Өскенбай өзінің ел менгеру әдісінде ең алдымен, Кенгіrbайдың көпті мезі қылған паракорлық мінезінен бойын қашаңдау ұстауға тырысқан. Ру басылар ортасында сақталып келген сөздің бірінде: «Ісің адап болса, Өскембайға бар, арам болса Ералыға бар» деген сөз бар. Өскембай бұл жағынан тынымды, әділ болады. Бірақ осындаі болумен қатар елді күшпен, зілмен аламын деп, кейде оқыс, қатал мінезді көп қолданған [1:20, 64-65].

1822 жылғы мизамнан кейін Ресей империясының деңгейіндегі билікке араласады. Құнанбай мен Абайдың өміріне қатысты архив деректерін ықтиялты түрде жинаған Мұздыбай Бейсенбаевтың мағлұматы бойынша Ресей үкіметіне ерекше берілгендердің көрсеткені үшін Өскенбай Ырғызбаевқа 1826 жылы 16 казан күні старшина дәрежесі беріліпті. «Өскенбай көбінесе, ел ішінде жиын, сиязда жүрді. Не басқа елдің шақыруымен сонда барып, дау-шарды бітіреді. Осындаі кездерде Өскенбайды іздеп келген адамдардың дауларын Құнанбай тыңдал, әділ билік айтады, оған екі жағы да риза болып қайтады. Сол билікті кексе билер естігенде кисық деп айта алмайды» [2].

Өскембай орта жасқа келгенде, баласы Құнанбай ер жетіп, атқа мінген.

Құнанбай 1804 жылы туған. Құнанбайдың шешесі Зере кісі ренжітпейтін, байыпты, кең мінезді, жомарт, тақуа, әнгімешіл адам болыпты. Зере аナンЫң азан шақырып қойған есімі – Тоқбала. Найман ішіндегі матайдың қойгел табынан. Әкессінің аты – Бектемір. Бірге туған бауыры – Жанөлі. Көз тимесін деп мұрнына зере-сырға тағып жүргендіктен де Зере атап кеткен.

«Сырты – жұпныны, іші – алтын, алды кең, тарқұрсақ бәйбіше» атанипты. Өскенбайдың талай тасырлығын сол кісі тыйым салып, тоқтау жасапты. «Тарқұрсақ» деуі – екі ұл, бір қызы ғана көтеріпті, үлкені Құттымұхамед ерте өледі, Тайбала қызы. «Бидің жалғызы» атанған Құнанбай есін біле ел ісіне араласқан. Мұхтар Әуезовтің күзлендіруінше, «Өскенбайдың айттырып алған бәйбішесі Зереден басқа тоқалдары, күн қатындары көп болған. Бірақ Құнанбайдан өзгесін Өскенбай көніліне тоғайтпаған. Бар зейнінін соған салған».

«Ол туарында анасы тұс көреді. Тұсінде: Өскенбай алтын сақаны үйріп отыр екен. Анасы Зере ол алтын сақа – Құнанбай деп жориды» (12).

Ахат Шәкірімұлы: «Құнанбай 1804 жылы Шыңғыстың бауырына құлай ағатын Хан өзенінің таудан шыға берісіндегі «Би биігі» деген күнгейдің бетінде, тастан салынған қой қораның қасына тігілген қазақ үйде туған. Ол кезде атамыз там салуға дағыланбаған. Тек қыста қой ықтайтын тас корған тұрғызып, малға ши мен шіліктен қалқа жасаған. Тұтеген қарлы боран, қақаған қызыл шұнақ аяз Құнанбайдың денесін шынықтырып та, ширайтып та, әбден шындал өсірген.

Құнанбайдың бұл туысы туралы ел: қыран бүркіт жұмыртқасын қарлы боранды қыста, ақпанның қақаған аязында жартасты шыңының занғар басындағы жел өтіне тастайды екен. Ол жұмыртқа қатты аязға шыдамай жарылып кетсе, анасы жарылған жұмыртқаны құздан төмен қарай лақтырып жіберіп, келесі қыста және жұмыртқалайды. Сөйтіп іріктей отырып, құстың құмайы

шығатын аязға төзімді жұмыртқаны ғана басып шығарып, асырап, қанаттандырып, баулып жетілтетін көрінеді [2].

Қыста туып, Алланың берген қаһарын жылытпай тамызда дүниеден қайтқан Құнанбайдың туысын да дәл сондай нысаналы, адамның құмайына тән белгі бар – деп аңыз еткен.

Соны білген көшпелілер Құнанбайдың қаракөктік артықшылығын мойындаپ, «дәреженде артық етсе, тәнір етті», – деп бойсынған.

Зеренің өзі бертінде: мен Құнанбайды бір күн дәретсіз емізіп көргем жок және омырауды тазалап жумай, бісіміллә айтпай емізген мезгілім болған жок, – деп айтып жүріпті. Құнанбайдың денесі өте сымбатты, толық, бойы зор, жүзі нұрлы, бота көз, мандалы, қыр мұрын, сұлу болған. Балғын зор денесі – балуандыққа, еткір көзі – ерлікке, басы – ақылдылыққа сәйкестене біткен [2].

Зады, бабадан қалған «қаракөктің» қасиетін тұа сезінген» және өзінің құдіретіне бала жасынан сеніп, кеуделеп өскен Құнанбай – өзінің Құнанбайлығына ерте сенген.

Сара Қылышқызының жеткізуінше: «Зере бір тоқтысын соыып, бала Құнанбайды жетелеп, би атасы Кенгіrbайдан бата алуга барады. Бермейді. Келесі жылы да барады. Бермейді. Үшінші жылы тағы келеді. Бермейді. «Үш келдім, батасын бермеді», – деп Зере жылайды. Сонда Көкі бәйбіше биге: «Үш келді, басынды көтер, батанды бер!» – дейді. Би басын көтеріп, Көкіге: «Сыртқа шығып, жан-жақты қара, ешкім көріне ме екен?» – дейді. Көкі шығып кеп: «Ешкім көрінбейді», – дейді. Сонда би: «Пай-пай, болмас... – депті де, – Тоғыз ата толғанша, түңілігінді ешкім ашпасын!» – деп қолын теріс жайып, батасын беріпти. Келіні: «Атам батасын теріс берді», – деп жылап қайтады. Көкі: «Келінің жылап кетті, теріс бата бергенің не?» – дейді. Сонда қасиеті күшті Би ата: «Үш жылдан бері батамды алар деп тосқаным – балаларым еді. Олардың бірі де келмеді. Ал келінім Зере мен немере балам Құнанбайға он батамды берсем, онда менің артымда үрпақ қалмайды. Өзің шығып қарашы, әлгілердің артында не кетіп барады екен? – депті.

– Артында қасқыр ма, ит пе, екі қарайған бірдене кетіп барады, – депті Көк сиртқа шығып кеп.

– Менің төрт көк бөрім бар еді, кетіп бара жатқаны соның екеуі, – деп жауабын тұйықтапты сонда Би ата.

Зере келгенде, Өскенбай:

– Батасын берді ме? – деп алдынан шығыпты.

– Теріс батасын берді, – депті Зере ренжіп.

– Қалай?

– «Тоғыз ата толғанша, тұнлігінді ешкім ашпасын!» – деп қолын теріс жайды, – дейді. Сонда Өскенбай қуанып:

– Жарап жатыр! – деп ат шаптырып, той жасапты.

Би атам дүние салған соң «қарызы бар» деп, малын шығындал Құнанбай мырза зират салдырыпты. Зират күмбезінің қабырғасы қылышқ-қылышқ боп түрғаны 40 аттың қылына 40 ешкінің майы мен қанын араластырып көтерілген екен!» [12, 107]. Қазақ ырымы мен батагөйлігінде кездесе бермейтін өте тылсым бата. Еңлік пен Кебек оқиғасының тұсында да Қенгіrbай би осында міnez танытқан. Бұл жолы биліктің ауып кетуінен емес, өзі ұрпақсыз қалудан сескенген. Киелі төрт бөрісінің екеуі ғана Құнанбайдың соңынан ерген. Оның қасиеті тоғызыншы ұрпактан үзілмек. Ыргызбайдың үрім-әuletі осыны қатты сес көріп:

Тоғыз ата болғанда,
Ту-талақай тозбакпыш, –

деп Абай мен Шекерімнің тірі кезінде-ақ қыз-келіншектер жоктау-
ларына, жігіттер жырларына қосқан.

Сондықтан да оған қарсы ешкім келмеген. Тіпті, Қенгіrbайдың немересі Бөжей де Құнанбайдан аспаған. Оның реніші Майбасарға қатысты. Құнанбайдың өктемдігі де осы «қаракөктік қасиетінің» күмәнсіздігінде.

Сондықтан да намысын жібермес үшін бір қонақты екіншісіне қоспай шығарып салып отырады екен. Тіпті, нағашысын да қорашынып жүреді. Жастау кезінде шешесі Зеренің экесі үйіне қонақтап келеді. Сыбағасын тартады. Ол өзі аласа бойлы,

кішкентай сары шал екен. «Төбемнен – құс, аузымнан сез түсірмеймін», – деп жүрген жігіт Құнанбай ауылға қонақ беттегендे-ақ нағашысының «нашарлығына» намыстанип: «Нағашы, ас үйге барыңыз», – деп шығарып жібереді екен. Бір жолы Байсал, Қаратай, Бәжей аяқ астынан келіп қалады. Асығыста бір байпағын таба алмаған нағашысы орнында отырып қалады. Құнанбай ашуланып: «Киімін жоғалтатын бала емес. Несі бар екен!» – депті. Мұны Зере бәйбіше естіп қалады да, жиулы тұрған жүкті ашып жіберіп, көрпені жұлып алып, қалыңдап әкесінің астына салады. Ана үшесуі де кіріп келеді. Мін тағуға тырысқан Байсал сез арасында:

– Күйкентайдай мына сары шал кім? – дейді.

Естімегенсіп Құнанбай үндемейді. Қайыра сұрағанда:

– Нағашым, – депті.

– Е, гәп айғырда болды онда, – дейді.

Сонда нағашы әкесі:

– Балам, Құнанжан! Мені елге таныстырудың. Бұларың кім?

– дейді.

– Бес болыс тобықтының төбе билері.

– Е, болса – болғандай, толса – толғандай-ақ екен. «Ер – анадан». Тек бұларға тәрбие жетпепті.

– Қандай тәрбие? – дейді Құнанбай қуанып кетіп. Сонда нағашы әкесі:

Ер – анадан болғанда, ат – биеден,

Артқанда жүк қала ма нар түйеден.

Жігіттің алған жары жақсы болса,

Қымыз жасап береді бір биеден, –

дегенде ақсақалды бұдан әрі сөйлестсе, өздерін ондыртпайтынын білген Қаратай:

– Бастаған – Байсал, айыпты да сол тартады, – деп жантая кетеді. Аңдамай от басқанын сезген Байсал да:

– Уа, ағайындар, ешкімге тіс жармандар. Ақсақал, ат-шапан айып менде, – деп кешірім өтініп, сонынан айып төлепті.

Өрісі өсіп, өрессі кеңіген Құнанбай қатты риза боп:

– Нагашы, енді губернатор келсе де, орныңнан қозгалма.

Менен жоғары отыр, – депті. Содан бастап көтерілген Құнанбайдың беделі мен мерейі тұстастары Қаратай, Бәжей, Байсалдардан үнемі биік тұрыпты. Бір рет айып төлеп, беті қайтқан олар қайтып Құнанбайға соқтыға алмапты. Өйткені сол жолы жаңағы үшеуі қалайда Құнанбайды жығынды қылмақ боп тосыннан келіпті.

– Менің мерейімді Байсал мен Бәжейден бір елі биіктетіп кеткен – нағашым, – деп отырады екен Құнанбай.

Ал осы әңгімені айтушы Бертіс Төлеубеков: «Нағашысы әлгі қонақтардың аттарын естігенде, олардың ішкі есебін анғарып, жиенін жығынды қылмас үшін байпағын әдейі астына тыға қойып, сөзді өзіне аударған екен. Зере де әкесінің ойын біле қойыпты» [13, 10], – дейді.

Шындығында да, кейін қанша қаталдық жасап, өзгеге тізе батырса да, Құнанбай Зере қолқалаған іске қатыгездік көрсетпепті. Қимыл-қайрат, ақыл-айлаға шешесінен жасырып барып, ерік беріпті.

Содан бастап көтерілген Құнанбайдың беделі мен мерейі тұстастары Қаратай, Бәжей, Байсалдардан үнемі биік тұрыпты. Бір рет айып төлеп, беті қайтқан олар қайтып Құнанбайға соқтыға алмапты. Өйткені сол жолы жаңағы үшеуі қалайда Құнанбайды жығынды қылмақ боп тосыннан келіпті.

Құнанбай нағашы жұртын ерекше ілтипатпен еске алып, өзінің немересі Шәкерімге: «Мені екі ажалдан, екі айдаудан елім алып қалды. Елімнің сол еңбегін өтей алмай кеттім. Адал бол, Шәкерім! Сенің екі нағашың да адал болған. «Ер тағайына тартты», – деген мәтел шын. Мен олардың адамгершілігіне, адалдығына ырза болып, күда болғам. Сенің адал болатын жөнің бар (екі нағашың деп отырғаны – Құдайбердінің нағашысы найман Ағанас би; екінші нағашың дегені – Алдаберген – Шәкерімнің шешесінің әкесі). Тәтем: «Көпке жақпай, адал болмай, абырай-атақ алмайсың», – деп өситет етіпті.

Зере бертін келіп, 90-ға жетіп өледі. Бүкіл ауыл Зерені «Кәрі әже» дейді екен. Кәрліктен құлағы есітпейтін болғандықтан да Абай әжесінің құлағына өлеңмен үшкіреді екен.

Архам: «Құнанбай мұсылманша көп оқымаған адам. Өсінбай тұңғыш қызы Тайбаланы, одан екі жыл кейін туған ұлы Құнанбайды ел ішінде зекет, садақа жинап, қошқар-теке алып жүрген бір қожаны қолына сактап оқуға беріпті. Тайбала «Әфтиектің» сүресін, Құнанбай «Ежігін» оқып жүргендеге, қожа өз жайымен кетіп қалады да, бұларға оқу есігі жабылады» [14, 32-33].

«Бала кезінен бастап, Құнанбай өте ұтымды, зерек, алғыр, бір естігенін, оқығанын ұмытпайтын болған. Ес біле бастағаннан әкесінің қасында отырып, көп әнгіме, оқиғаларды, биліктерді естіп, қазақтың өткір сөздерін, мақал-мәттелдерін, тақпақтарын, батырлық, эпостық жырларды, тарихи оқиғаларды жадына сактап алатын болған» [3]. Бұл да Абай нәр алған тәрбиенің бірі. Ұбырай атын – Абай дегізген де, Дулат пен Байкөкше акынды шақырып, батасын алған да осы «кәрі әже» – Зере. Нисті – тілегіне, қайырымы – мейіріміне қарай өзі де ұзақ жасап, тоқсаннан асып барып дүниеден көшкен.

Елдің тағы бір әнгімесінде: Құнанбай ел тілегіне орай туды. Сол үшін де жүрт тілегі оны екі ажалдан алып қалды, – делінеді.

Оның біріншісінің мәнісі былай: Құнанбайдың денесіне көкшешек қаптап шығып, екі көзін аштырмай, кірпігі қымылдаумен өлім аузында жатады. Араның ашқан ажал оны буындырып, жанын алқымына әкелді. Құнанбайды оңаша үйге салып, ата-анасты бағып отырады. Ол жатқан үйді халық қоршап, ажалға қарсы тұрады. Кемпірлер күндіктерін, шалдар кіселерін мойындарына салып, еркек-әйслдер еңіреп, құдайдан Құнанбайдың жанын қалдыруды сұрап тілек тілейді. Айтылмаған көк қасқа, ақсарбас қалмайды. Міне, осындаі ел тілегі бірнеше күнге созылады. Ақырында халық тілегі ажалды жеңіп, Құнанбай тәуір болады. Бірақ алуға келген ажал оның нұрлы бетін шұбарлап, сол жақ көзіне, қабағының астына тарыдай ақ қалдырып кетеді. Бірақ

бетіндегі шұбар дақ, көзіндегі ак оның қасиетін, адамгершілгін, халқына деген махаббатын кеміте алмайды. Қайта ол ажалды женген халық тілегінің белгісі, айғағы болып қалды [2].

Адольф Янушкевичтің күнделігінен: «Құнанбай би Барак сұлтаннан бір-екі жас қана үлкен. Бұл да – бүкіл елге әйгілі адам. Қарапайым қара халықтан шыққан Құнанбай – жаратылысынан ақыл парасат дарыған, керемет зерек, қара тілге шешен, байыпты, тынғызыты кісі. Халқының қамын ойлады. Оған жақсылық жасасам дейді. Елдің ежелгі жол жобасына, Әл-Құранда жазылған шаригат жолына аса жүйрік. Россия өкіметінің қазактар жөніндегі заң ережелеріне өте жетік, қара қылды қақ жарған әділ, адал азамат. Құнанбай – халқының қамқоры. Жұрт пайғамбардай көреді. Сондықтан одан ақыл-кеңес алуға тіпті бір қыырдағы ауылдардан жас пен кәрі, бай мен кедей ағылып келіп жатады. Тобықты деген мықты рудың қалауымен ол болыстық қызметке сайланып қойылған. Елден ерек білгіштігінің арқасында бұл қызметті тасқаяқтай қағыстырып, тамаша жақсы атқарады. Оның айтқаны екі болмайды. Қабағын қақса, ісі орнына келіп жатады. Жасынан ол сұлу жігіт екен, қазір шешектің дағынан беті шұбар бол қалған. Бұдан бірнеше жыл бұрын қатты шешек шығып, өлім аузынан қалыпты. Құнанбай бұлбұлдай сайрап сөйлеп кеткенде, тындаған халайық бетінің бұдырын мұлде ұмытады... Барактың қасында ақсүйектерді (сұлтандарды) жан деуге болмайды, ал бай атаулы Құнанбайдың ұлтандына тұрмайды» [7].

Ахат: «Құнанбай он бес жасынан бастап күреске түсіп, ел арасындағы өзіне құрбы мықтымын дегендерді жығып, балуан атанған. 18 жасар шамасында Құнанбайдың жаурыны жерге тимеген көтібак руынан шыққан, 15 жасынан әйгілі боп, атағы жайылған Сенгіrbай балуанмен күресу ойында болады. Сенгіrbайдың Құнанбайдан жасы үлкен, әрі туысы жақын. Сенгіrbайға келіп: «Кайсымыз жыққанымызды ешкімге айтпайық, жықсам да, жығылсам да ат шапан айып берейін, сізben онаша күресейін деп едім», – дейді. Сөйтіп қазіргі «Жарқымбай биігі» деген таудың сайында екеуі онаша күреседі. Бірақ қайсысы жыққанын

ешкім білмеген, олар айтпаған. Ат пен шапанды Сенгірбай алған. Үәдеге берік адамдар сырларын ішке сақтап кеткен. Сенгірбай өлген соң Құнанбайдан: «Қайсыңыз жықтыныздар?» – деген құрбы достарына Құнанбай: «Секен өлді деп уәдені бұзғаным лайық емес», – деп жауап берген.

Құнанбайдың өз айтысы:

«Бір үлкен жылын-той болып найман, тобықты арасындағы балуанға түстім. Қарсыласқан балуанға қүшім жететінін сезген соң тез шалып алдым. Қайырып тастай бергенде аяғым тайып кетіп, өр жағыма шығып кеткен балуанның астына түсіп қалдым. Сөйтіп: казақ құресі көбінесе қапы кетіреді екен және балуандықты құғаннан басқа бір жол іздейін, – деп, жиyrма жасымда құресті қойдым» [2], – дейді.

Өскенбайдың өзге балаларынан гәрі Құнанбай әке мұрасын, ата тізгінін бұрын ұстап, ел ісіне мықтап кіріседі. Сөзге, шешендікке, билікке араласып, өткір тілді өжет, шешен екендігін көрсетеді. Ат жалын тартып, атқа мінгеннен бастап, елді баурап, билеп, еңсеріп әкетеді [14].

Бірақ осындағы болумен қатар елді қүшпен, зілмен аламын деп, кейде оқыс, қатал мінезді көп қолданған. Елдің сол кездегі дағдысы бойынша: батырлық, жорықшылық сияқты істерге көбірек ден қойған. Өзі құрбы жас жігіттердің ішінде ер, мықты найзагер саналған [2]. Ел боп еніреп Алладан Құнанбайдың жанын аман сақтап қалу туралы мінәжатқа себепші болған екінші оқыс осындағы бір барымта-сырымтадан соң туындаған. Өскенбай Құнанбайға найман табының теріс таңбалы руынан шыққан атақты Ағанас бидің қызы Күнкені айттырып, он тоғыз жасында үйлендіреді. Отая иелерін өзі отырған Тасқораның күн шығыс жағындағы кезең астындағы сайдың алдына қондырады. Өскенбай өзіне біткен отыз шақты жылқысының он екісін Құнанбайдың еншісіне береді. Басқа мал Өскенбайда аз екен. Құнанбай енші алған жылы қыс қатты болып, жылқы мартта қолға қарайды, сол жылқыларын Құнанбай жаяу бағады. Ол кезде тобықты Шыңғыс ішіне жаңа орналасқан, басқа найман,

керей, арғын, уақ сияқты елдерді Шыңғыстан зорға дегенде қуып, жауласып, барымталасып тараған кезі. Бірақ шабыс, барымта, жанжал басылмайды. Сондықтан басқа елдің шабындысынан құтылуға, малын, жерін қорғауға сайысқа түсетін, жаудан қорғайтын батыр керек.

Енді Құнанбай ел корғаны батырлықты аңсайды. Ер жігіттің қанаты – ат. Оған қуса – жететін, қашса құтылатын ерге серік ат керек. Бұрынғыдай экесі Өскенбайдың үйінде отырған жоқ, бөлек шаңырақ иесі. Елге жау тисе, қалай шабындыға шықпай отыра алады?

Сондай қысталан әзінің қайын атасы Ағанас бидін төнірекке атағы жайылған, алдына жүйрік салмаган эйгілі торшолақ аты есіне түседі. Құнанбай аяқ артуға жарайтын қызыл бестіге мініп, жолға екі қонып, Ағанас бидікіне келеді. Ағанас амандық сұрасып, еншіге 12 жылқы алғанын естіп: «Өскенбайдың дәүлеті маған белгілі. Саған би бар жылқысын беріпті ғой. Малдың үлкен үйде болғаны жақсы емес пе, сенде жоқ болса, онан аласың, ал үлкен үйде мал жоқ болса, ол сенен ала ала ма?» – дейді. Екі күннен соң Құнанбай қайтпақ болады. Ағанас ертеңгі асты ішкен соң, бәйбішесі мен бас жылқышысын шақырып алып:

– Құнанбай енші алып, бөлек отау шығыпты. Қазір он бес құлындаитын биесі мен бір айғыр үйірін және Күңке мен екеуі мінетін екі жақсы ат алғызып беріндер, айдалап қайтсын. Ел жайлауға шыққанда жұз қой мен үйлерін артатын алты түйе алып кетер. Ал, енді өзінің қалаған-сұрағанын бар ма? – дейді. Құнанбай: «Мен басқа мал алмаймын. Торшолақ атты қалап келдім», – дегенде Ағанас би: – «Мен торшолақ атты бермеймін, одан басқа не қаласан, соны ал», – дейді. Құнанбай: «Мен басқа ештеме қалап келгем жоқ», – деп киіне бастағанда, Ағанастың бәйбішесі: «Би, ол іші бοқ, сырты түк бір қара емес пе? Баланыздан тор атты несін аядыныз», – дейді. Ағанас: «Мен бұдан ат аяп отырғаным жоқ. Өзін аяп отырмын. Қазір тобықты басқа елмен жауласып отыр. Еліне жау шапса, бұл жауға аттанбай отыра ала ма? Бұл жауға шапса, осы тор атпен шабады. Қара көрсө тоқтамайтын ат

оны жау ішіне алып кіреді, не мұның бейнетіне, не ажалына себеп болады. Сондықтан, бұған тор атты бере алмаймын. Басқа не қаласа да, қолын қақпаймын», – дейді. Құнанбай енесінің берген екі қоржын бас сәлемдемесін бектеріп атына мінеді. Енесі көзіне жас іркіп, Құнанбайдың маңдайынан иіскеп, амандастып сәлем айтып қала береді.

Құнанбай кезең аса бергенде шақырған дауысты естіп артына қараса жылқышы қолын бұлғап тұр екен. Қайта келгенде Ағанаас: «Сені жақсы бола ма деуші едім. Сен жаман екенсің гой. Бір тайды бермеді деп мойның түсіп кеткені қалай? Мен сенен бір тайды аяғаным жоқ. Енді саған сертпен Торшолақ атты беремін. Топқа би мінсін, өзің ауыл арасындағы көкпарға, тойға мін. Бәйгеге қос. Бірақ жауға мініп шабушы болма, ана берген малым – берген», – дейді. Құнанбай: «Қазір қыс жаман. Бұл жолы тор атты ғана берініз, басқасын кейін жер қарайып, күн жылығанда, көк шыққанда аламын», – дейді. Аздан кейін қылышығы түлеп алатаң болған, қабырғасы жабық тор атты ойнақтатып жетелеп кетеді. Кезең асқан соң тор атқа ер салып, бестіні жетекке алып жолға бір түнеп үйіне келеді.

Құнанбай қаратіл болғанша, актабан сойылды белбеуге іліп, торшолақ атты жаратып, белдеуге байлап қояды.

Бір күні қараңғыда тау жанғырығып, аттандаған дауыс естіліп, азан-қазан айғайға ұласады. Құнанбай атып тұрып, сойылын алып, атқа жайдақ мініп, өзенде өрлей жөнеледі. Жолда сала-салалардан «қайдалап» шапқан бірнеше адамдар қосылып, Шыңғыстың сыртқы биік жотасына шығады. Бұл кезде таң атып, жер беті айнадай болып көріне бастайды. Бұшантай жазығынан жаудың да қарасы көрінеді. Сонда Отыншы ақсақал: «Дәмелі, аты әлді жігіттер іріктеліп жаудың алдын бөгендер, арттарыннан көп қол қуып жетеді», – деген соң жиырма шакты жігіт жөнеп береді. Сол топпен бірге Құнанбай да шығады. Жау қарасын көрген тор ат басын бір шайқап құйындај жүйткіп, оқтай зулап, топтан қара үзеді. Құнанбай ат басын тежейін десе, тор ат ерік бермей құстай ұшады. Басында айыр қалпағы, кара құлын терісінен киген

жарғағы, қолында қылжалалаулы найзасы бар батыр: «Мынау бір ерекше жан екен, басқаларың жылқыны айдай беріндер. Сегіз кісі қалып екі бөлініп ортадан өткізіп сазайын берейік, орталарынды ашындар», – деп найзаны оқталап, Құнанбайды тосып тұрады. Мұны көрген Құнанбай амалсыз екі топтың ортасынан ете беріп, қол ынғайы жақтағы бірін ұрып жібергенде оң жақ қеудесінен найза сарт етіп қадала түседі, ат басы қайырылып тоқтайды. Жау найзаны екі рет басып, аттан түсіре алмайды, үшінші рет басқанда найза ұнғысынан шарт етіп сынып кетеді. Сол кезде ортада қалған Құнанбай қарғып түсіп, тізгінді ат басынан қайырып екі қолын айқастырып, аттың шоқтығынан басып отырып алады. Айқастырган қолдан ұрып, саусақ сыртын талқандап жарапаса да, Құнанбай аттан айырылмайды. Соңда жау батыры: «Атпен бірге туган неме екен. Жүріндер, құғыншылар келіп қалды. Өзіне де қыларымды қылғанмын, адам болса, барып-барып адам болар», – деп жөнеп береді.

«Иә, қылғасың», – деп Құнанбай атқа қайта мінбек болғанда, қеудесіндегі сынған найзаны көреді, ұнғысынан мықтап ұстап тұрып суырып алады. Сол кезде өзі құлап та түседі. Артықылар келіп басын сүйейді, оң жақ жауырының астынан шыққан найзаның орнынан қан судай сорғалап шапши бастайды. Құнанбайды қырынан жатқызып, жиылған халық жараның екі жағын кезектесіп қанын сорып, тез-тез төгіп, қанды ішке жібермей айласын жасайды. Ішке қанды жібермей, кезектесіп сорады. Қайсы-біреу қан ішине кетіп, жүргегі айнып, құсып та жатады. Бұл кезде Құнанбай аппак шүберектей қуарып, өні қашып, өлері-тірілері белгісіз халде жатады. Қан эбден таусылған кезде, дайындал қойған ат қылын күйдіріп, жараның аузына ыстықтай басып отырады. Көйлекті жыртып алып, жараны таңады.

– Күн жоғары көтеріліп, сөске болған кезде көзімді ашсам, – депті Құнанбай немересі Шәкерімге – қаным кеүіп барады екен, бір аяқ айран шалапты дем алмай бір-ақ жұтып, аз дем алып айналама қарасам, төнірегім толған адам. Бәрінің көзінде жас, қариялар кіселерін мойындарына салған. Алладан тілек тілеп,

менің жанымды қалдыруын сұрап түр екен. Мен аздан соң екінші аяқ сусынды тағы ішіп, есімді жинай бастадым. Сол кезде жүрт: «А, құдай ақсарбас, көк қасқа жолына айттық», – деп шулап, күніреніп жылап жіберді. Егер елдің сол тілегі болмағанда, мен өлген адам едім. Көп тілегі – көл болып, көптің тілеуін құдай қабыл қылып, аман қалым. Мені тенге салып, Шыңғыстың сыртындағы Қарабатыр, Әнет ауылдарына алып келгенде алдымнан кәрі аталар, қарт аналар, катын-балалар шулап, «а, құдайлап» шыққандығы олардың маған деген кіршіксіз журектерінің, ақ ниеттерінің, адад тілектерінің ауғанын ауызben айтып жеткізу қыны шығар. Қарабатырдың үлкен үйі Отыншынікіне кіргізerde кәрі әже мені құшақтап кіргізді. Отыншы айтқан ақсарбасын сойып мені қалжалап, етін елге таратып жүріп, кешке ауылға әкелді. Мен жаз бойы тенге түсіп жүріп, жазылдым, – дейді.

Сол жараның орнында Құнанбайдың он жақ емшегінің астынғы жағында алақандай беріш, он жақ жауырынының астында бармақ басында тыртық орны қалған» [2].

Құнанбайдың амандығын өз туыстары түгіл алыстағы ағайындар да тілеп, жолына құрбандық атағандығына Б. Сапаралин мынадай дәйек келтіреді: «Ілгері заманда Жезқазганның Ақтогай өлкесінде, Қызыларай-Бегазы тауларын мекендерген тегі дадан тобықты, өзі өте-мөте кедей адам өмір сүріпті. Қундердің күнінде ол Құнанбай қатты науқастанып, әл үстінде жатыр екен деп естиді. Әлгі кедей адамның мал дегенде жалғыз сирығана болса керек. Ол енді көп ойланып жатпастан, Құнанбай мырзаның дертіне шипа болсын, бір сауабы тисін деп дұға оқытып, сирын сойып, етін түп-түгелімен сол маңайдағы жокжітікке таараттырып жібереді. Ауыл-аймақтың үлкендері таңдай қағысып: «– Қарағым, Құнанбай жарықтық кімін болатын еді? Жалғыз сирынды сойған сақылығын не қылғанын?» – деп сауал тастағанда, әлгі адам: «– Құнанбай мырза менің ешкімім де емес. Ол – халықтың адамы. Қазақтың қасиетті перзенті. Мендей сінірі шыққан жандардың талайына болысқан адад, қолы ашық мырза деп естімін. Құнанбай тірі жүрсе: «Қандасым, руласым еді», –

деп өзге ағайындардың алдында мына мен айбынымды асырып жүрмеймін бе? Соңдықтан мен мырзаның есен-саушилығы үшін әйел-баламның аузынан жырып, жалғыз малымды құрбандаққа шалдым. Мені сақильтыққа итермелеген осы жай», – деп байыппен жауап қатады. Арада көп уақыт өтпей науқасынан құллан-таза айыққан Құнанбай мырза ұзынқұлақ арқылы осы оқиганы естиді. Естіп-біледі де, өзге өлкедегі қаймана қазактың кесек мінезіне дән риза болып, сақильтығына, көрегендігіне бас іп, мол тарту-таралғы жіберіп, көптеген жылқы, қой, туье малын сыйға бергізеді» [15].

Қауіп-қатерге ұшырағанда осындай жанкешті тәуекелге барған халықтың құрметіне тебіренген Құнанбай енді біржола: халқымның алдында арыммен борыштымын, елімнен жаным садаға болсын деген сертті жүргегіне түйеді. Халық оның абырайын көтеріп, атағын жайып, ақылды, адап, адамгершілігі зор, әулие, парасатты «мырза» деп ат қояды. Жастар, балалар «Тәте» деп атайды. Сөйтіп Құнанбайдың атағы өз елінен асып, басқа алыс елдерге жайыла бастайды [2]. Болыстыққа бой беріп, ойдан жырақ жүрген Шәкерімге: «Мені адалдық жағынан тәрбиелеп, ақыл берген үлкен әкем Құнанбай!» – деп отырғанын сан естігем. Құнанбай Шәкерімнің 27 жасында қайтыс болған. Шәкерім: «Мен тәтеме сәлем беріп тұратын едім. Бірақ жиі барып, қасында отыруға мүмкіндік болмады. Тәтемнің ауылы біздін ауылдан шалғай болатын. Жылына 5-6 рет барғанымның өзінде көп әнгіме айтып, ақыл беретін. Маған өз өмірінің түрлі жайттарын айтатын. Әсіресе, адалдық жағын баса үйрететін. Елге адап еңбек сіңірсөң, адап болсан, абырайлы боласын. «Елге жақсан, құдайға да жағасын!», «Көпті сыйласаң – өзің сыйлы боласын!», «Көпсіз қол жоқ», «Көпсіз көмусіз қалады», «Көп тілегі – көл», «Көпке сенген көгереді, көпті жамандаған көміледі», «Адам көппен көркейеді», – деген сияқты нақыл сөздерді айтып, Тәтем өз жайын айтып, былай дейтін: «Мен, абырай, атақ алу үшін – ең алдымен, адалдық керек, ешкімді ала көрмей, адалына болысу, кемтарға жәрдемдесу керек дегенді ертеден ойыма бекіттім. Мен жасымда Алладан былай тіледім:

«Өзіме бақ бер! Бақ берсөң, дәулет бер! Әкімшілікті бер! Бірақ елді өзіме қаратып алғанша, істеген жаман қылықтарымды кеш! Сол тілектерімді беріп, кемеліме келгеннен кейін, ол берген бағынды, дәулетінді, әкімшілігінді орнына жұмсай алмайтын болсам, екі аяқтының ең қоры, ең сорлысы қыл!» – дедім. Бірақ балаларымды, туысқандарымды тату-тәтті қыл деп тілемедім. Оны да тілесем, беретін еді. Сол үшін тілегімді алдым. Мен елді қаратып, ел басшысы болғаннан кейін, қате кептесе, біле тұра қиянат жасап, арамды қолдаған, момын, жетім-жесірді жылатқан жерім болған жоқ».

Үш тілегі де орындалып, тарихта жәбір сұлтаны деген аты қалды.

Әдебиеттер

1. Өуезов М.О. Жырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1979-1985.
2. Шәкірімұлы Ахат. Құнанбай туралы // Абай. – 2004. – № 4.
3. Шәкірім. Түрік, қазақ-қыргыз һәм ханлар шежіресі. – Алматы, 1991.
4. Құнанбаев Абай. Шығармаларының бір томдық толық жинағы / Алғы сөзі Ә. Жиреншиндікі. – Алматы.
5. Исадаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, 2001.
6. Нұртазаұлы Д. Құнекең мен Бәзіл // Абай. – 1993. – № 8.
7. Янушкевич А. Құнделіктер мен хаттар. – Алматы, 1979.
8. Қазақтың тұңғыш эпопеясы. – Алматы, 1957.
9. Бекейханов Ә. Шығармалары. – Алматы, 1977.
10. Алдамжаров Н. Естеліктер, шежірелер (Автордың қолжазбалары Музей корынан).
11. Құнанбаев Т. Әкем туралы // Абайдың ақын шәкірттері / дайындаған К. Мұхамедханұлы. – Алматы, 1993.
12. Сапаралы Б. Құнанбай қажы. – Алматы, 1995.
13. Автордың қолжазба қоры // Музей коры, III қор, 2 т., – № 10.
14. Ысқақов Ә. Жүргімнің түбіне терең бойла... Жинақ. – Алматы, 1995.
15. Бес ғасыр жырлайды / Құраст. М. Магаунин, М. Байділдаев. – Алматы, 1989.
16. Жүргібай Т. Құнанбай (Тарихи және әдеби тұлға). – Алматы: Алаш, 2004. – 20-60-беттер.

деп Ақиқатқа, Абсолютке, рухани жаңғыруға апаратын жолдарды көрсетеді. Бұл мақсатқа жету үшін әрбір мұсылман баласы Шаригат, тарихат, мағрипат, хақиқат секілді сатылардан өтуі керек екендігін толғайды. Мысалы Шаригатта адам бес парызды орындау арқылы тағылымның екінші сатысына – тарихатқа (тәубешілдік, гибадатшылдық, махабbat, сабырлылық, ризашылдық, шүкірлік, заңидшілдік, ғаріпптік) секілді сегіз ұстанымды ұстануы керек. Сонда ғана адам баласын ақиқат әлеміне бойлаған Алланың құлы Мағрипат шапагатына бөленеді, яғни бұл жеке адамның асқақшы оның тіршілігіндегі өмір үйлесімділігінің сипаты болып табылады. Бұл жағдайға санаулы адамдар ғана жетуі мүмкін деген ой тұжырымдалады. Олар міндетті түрде әулие ретінде мойындалады (4-93). Адамдықтың ең биік сатысы Ақиқат – адамның пендешілікті женіп, бүкіл ғаламды жаратушы Алланың бар екенін мойындау арқылы өзінің үлкен ғаламдағы тіршілік иесі ретінде мәнін түсінуі. Қарасөздің бірінші қадамында Абай осы жолға бетін біржола бұрган әулиелік қасиетімен танысады. Ол бұл дүниенің мәні материалдық, нәпсілік құмарлықтардан тұрмайтынын сезініп, алдына үлкен мақсат қойып, Алланың өзіне артқан миссиясын жүргегімен қабылдап, өз жұртына жолын нұскайды. Ол жол – адами асыл қасиеттерді ардактап, оны өз бойына дарыта білер қабілетті дамыту керектігін көрсетеді. Соңдықтан да Абайдың әр сөзінің, әр сөйлемінің астарында тұнып жатқан даналықтың көзі оның Ақиқат сатысына көтерілген көсемдігінен бастау алады.

Қорыта айтқанда, бұғінгі заманның кез келген сұрағына жауап беретін асыл мұра Абай сөзі дегенде біз сол сөздердің өн бойында өрілген рухани құндылықтардың бүтін бітімін, терен астарын, келешектің нұрлы болуына жол сілтейтін бағыттарының өміршендігін айттар едік.

Абай шығармашылығынан көрініс беретін төмендегі құндылықтар рахымшылық, адамгершілік, қарапайымдылық, ар-ұят, ғылым, ақыл-ой, іс-әрекет, әділет, бостандық, қауіпсіздік, аманат, адалдық, жүйе, уақыт, құрмет, ынтымақ, тазалық, достық, раҳмет, діншілдік, болмыс, жайдарлылық т.б. жеке зерттеп, зерделеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Абай Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: КазОТИЗ, 1948. – 497 б.
2. Ресчөр Н. Типология духовных ценностей // Ценности и символы национального самосознание в условиях изменяющегося общества. – М., 1994. – С. 236.
3. Йасауи Диуани хикмет. – Алматы: Мұраттас, 1993. – 102 б
4. Нұрмұратов С. Рухани құндылықтар әлемі: алеуметтік, философиялық талдау. – Алматы, 2000. – 180 б.
5. Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2007. – 100-104-беттер.

ТҮСІНІКТЕР

1. Қойгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны. Бұрын баспасөзде жарияланған. Қазақтың бас ақыны: халықаралық гылыми-теориялық конференция материалдары / құраст. С. Корабай. – Алматы: Дәуір, 2004. – 10-16-беттер.
2. Медетбеков Т. Менің Абайым! Бұрын баспасөзде жарияланған. Сөзстан (Жас қаламгерлер кітапханасы). – Алматы: Жалын, 1986.
3. Жұртбай Т. Қарақек. Бұрын баспасөзде жарияланған. Жұртбай Тұрсын. Құнанбай: тарихи және әдеби тұлға. – Алматы: Алаш, 2004. – 20-60-беттер.
4. Негимов С. «Қайтып шығар ілімнен...» Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
5. Шеріп А. Абайдың «жазуы мен айтуы»: жаңа ментальдік жолында. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
6. Жеменей И. Абай және әл-Фараби. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 65-75-беттер.
7. Ісімақова А. Абай мұрасы – бүтінгі рухани қажеттілік. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық гылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, – 2007. – 15-28-беттер.
8. Қамзин К. «Семипалатинские областные ведомости» газеті Абай айналасы туралы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
9. Тайшыбай З. Ескендір әңгімесі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Тайшыбай Зарқын. Абайтану арнасында (1889-1916). – Петропавл, 2009. – 182-203-беттер.
10. Айтқазин Т. Абай философиясындағы адам мұраты. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – Алматы: Фылым, 1995. – 155-167-беттер.
11. Ысқақұлы Д. Аудармадағы Абай дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
12. Қоңыратбаев Т. Абай Құнанбайұлы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Әлемдік өнертану. III том. Музыка өнері. Тынысбек Қоңыратбай. 306-310-беттер.
13. Борбасов С. Абай тағылымы // Ақиқат. – 1995. – №1. – 61-64-беттер; Ақиқат. – 1995. – №2. – 61-63-беттер.
14. Шапай Т. Тынныштық метафорасы. Бұрын баспасөз бетінде жарияланған: Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек: Эссе. Әдеби сын. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1999. – 69-81-беттер.

15. Кемелбаева А. Гете мен Абай // Жұлдыз. – 2011. – №1; Жұлдыз. – 2011. – №2.
16. Ахметбекова А. Йасауи мен Абайдың поэтикалық дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 43-49-беттер.
17. Палтере І. Абай шығармаларындағы Алланың көркем есімдерінің кейіріне лексика-семантикалық талдау. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 77-81-беттер.
18. Сейітова А. Абай мен Сағди поэзиясындағы ұқсас ой сарындары. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 64-69-беттер.
19. Рахимов Қ. Абайдың даналық философия ғылымы деңгейіндегі көрінісі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 50-62-беттер.
20. Раев Қ. Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтардың мәні. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2007. – 100-104-беттер.